مفتاح الصلواة

مؤلف

مخدوم فتح محمد سندي برهانپوري

سنڌيڪار:

مولانا محمد انس راڇپر

سندي ادبي بورڊ

www.sindhiadabiboard.org

www.maktabah.org

www.maktabah.org

www.maktabah.org

مفتاح الصلواة

مؤلف

مخدوم فتح محمد

السندي البرهانپوري

ترجمو

مولانا محمد انس راچپر

مقدمو ۽ تحقيق

مخدوم سليم الله صديقي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

2006ع

www.maktabah.org

[هن ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن]

چاپو پهريون سال 2006ع تعداد هڪ هزار

[هيءُ ڪتاب بورڊ طرفان تيار ڪيل اشاعتي رٿا موجب سنڌ حڪومت جي سالياني ترقياتي پروگرام تحت خصوصي طور شايع ڪيو پيو وڃي. ڪتاب جي اشاعت لاءِ مالي وسيلا سنڌ حڪومت طرفان مالي سال 06-2005ع جي بجيٽ مان فراهم ڪيا ويا.]

قيمت: ٻہ سؤ رپيا

[Price Rs. 200-00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email Address: sindhiab@yahoo.com

Website: www.sindhiab.com

هيءُ ڪتاب يادگار پرنٽنگ پريس حيدرآباد ۾ مئنيجر سيد سڪندر علي شاهہ جي نگرانيءَ ۾ ڇپيو ۽ انعام الله شيخ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي پڌرو ڪيو.

www.maktabah.org

چپائيندڙ پاران

نماز اسلام جو بنيادي رکن هئڻ سبب هميشہ مسلمان عالمن وٽ وڏي اهميت وارو موضوع رهيو آهي. سنڌ جي عالمن پڻ ان اهم اسلامي رُکن جي اهميت پٽاندر هر دور ۾ ان موضوع جي مختلف پهلوئن تي قلم آزمايو آهي.

انهيءَ حوالي سان "مفتاح الصلواة" جو نالو انهن کتابن مان ڳڻيو وڃي ٿو، جن سنڌ توڙي هند ۾ يکسان مقبوليت حاصل ڪئي. کتاب جا قلمي نسخا، شرحون، ترجما ۽ حاشيا کيترن ئي سرڪاري ۽ نيم سرڪاري ڪتب خانن ۾ ڏسڻ لاءِ ملن ٿا. مصنف جي خاندان مان مخدوم سليم الله صديقي جي ذاتي ڪتب خاني ۾ پڻ کيترا قلمي ۽ ڇاپي نسخا موجود آهن. بلڪ اڄ بہ سنڌ ۾ اهڙا نسخا نظر اچن ٿا، جيڪي مصنف جي تحرير کيل نسخي تان ستو سئون نقل ٿيل آهن. هن کتاب جو مؤلف مخدوم عبدالرحمان عرف بابا فتح محمد سنڌي ابن عين العرفا شيخ عيسيٰ سنڌي آهي، جنهن پنهنجي سنڌي ماءُ کان جيڪي شعر ۽ مخففات ٻڌا، انهن کي بنياد بڻائي هي کتاب تحرير ڪيو. اهي ٽي شعر هي آهن:

(1) فرائض نہ داني شوي در قلق
اججس نوق تقق رسق

(2) چو واجب نداني شوي در خطر
فضت تقت لقت جسر

(3) چو سنت بداني شوي مقتدا
روث تبت تست ددا

سمہ دور ۾ **علم فقہ** جي ترويج جو اندازو قاضي قاضن جي بيتن مان بہ ٿئي ٿو. ايئن ٿو لڳي تہ "کنز" ۽ "قدوري" ديني تعليم ۾ بنيادي حيثيت رکندڙ ڪتاب هئا. سمہ دور جا بہ وڏا عالم جن جو تعلق پڻ مصنف جي خاندان سان هو، سي مخدوم عباس پاٽائي ثم هگوجائي ۽ مخدوم رکن الدين هئا.

www.maktabah.org

اُنهن تفسير، حديث ۽ بين علمن ۾ وڏو نالو ڪيو. جيڪڏهن اسان انهيءَ دؤر کان وڃي مصنف جي زماني تائين نظر وجهنداسين ته موجوده ڪتاب به انهيءَ سلسلي جي هڪ ڪڙي محسوس ٿئي ٿو. فارسي نسخ جي آغاز ۾ مصنف رقمطراز آهي: "بزرگي از علمائي سندھ فرائض و واجبات و سنت را درسہ بيت بحروف اشارت کرده است که اکثر اوقات حضرت ما (مان) صاحب تعليم ميفر مودند."

جديد دور ۾ مشرق توڙي مغرب ۾ وڏن ادارن جا نالا مخففات ذريعي ذهن نشين ڪيا وڃن ٿا، پر نائين صديءَ ۾ مروج هي شعر ٻڌائين ٿا ته سنڌ جي تعليم يافته گهراڻن جون عورتون پنهنجي ٻارن کي مخففات سان جڙيل اهي شعر اُنهيءَ دور ۾ ياد ڪرائيندیون هيون. جنهن سان انهن کي نماز جا فرض، واجب ۽ سنتون بر زبان ياد ٿي ويا ٿي. انهيءَ دور ۾ مخففات جو استعمال اهل سنڌ وٽ عام هو.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي نماز جي موضوع تي "مصلح المفتاح" نالي جڳ مشهور ڪتاب شايع ڪري چڪو آهي، جيڪو "دائري وارن جي سنڌيءَ" جي نالي سان مشهور آهي. پر واضح رهي ته اهو به اصل ۾ مفتاح الصلواة جو ئي سنڌي منظوم ترجمو ۽ واڌارو آهي. جيئن ته منظوم ترجمن مان عام ماڻهو ان جي ڳوڙهي ٻولي ۽ ناپيد لفظن سبب لاپ نه ٿو پرائي، ان ڪري بوردِ مفتاح الصلواة کي سنڌي نثر جي صورت ۾ شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي. اُميد اٿئون ته بوردِ جي اها ڪاوش سموري سنڌ کي پسند ايندي.

چام شورو، سنڌ
خميس ۴- جمادي الاول ۱۴۲۷ھ
بمطابق 1- جون 2006ع

انعام الله شيخ
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بوردِ

www.maktabah.org

مقدمو

جهڙيءَ طرح ڪيترا انسان تاريخ ۾ پنهنجا اٽمٽ نقش ڇڏي وڃن ٿا، تهڙيءَ طرح ڪجهه ڪتاب به صدين تائين پڙهندڙن جي ذوق ذريعي نسل در نسل پنهنجي مجتا حاصل ڪندا رهن ٿا.

سيدنا عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه جي دور ۾ سنڌ ڏيهه جو ڪجهه علاقو اسلامي خلافت ۾ داخل ٿي چڪو هو. درٻار خلافت مان هميشه فتح ڪيل علاقن ۾ اسلامي قانونن جي اجراء ۽ نفاذ لاءِ ڇاڻو ماڻهن کي موڪليو ٿي ويو. سنڌ جي حوالي سان اهو قياس اسين محمد بن قاسم ثقفي لاءِ به ڪري سگهون ٿا. ان جي تائيد، تاريخ جي ان بيان سان ٿئي ٿي ته اروڙ جي فتح کان پوءِ اتان جي قضا ۽ خطابت جو عهدو موسيٰ ثقفي کي سونپيو ويو. هيءُ اهو ئي زمانو آهي، جڏهن کان سنڌ ۾ علمي جستجو ۽ تحقيق جي شروعات نظر اچي ٿي. ٿوري ئي عرصي ۾ اسان کي ديبل، منصوره، بکر ۽ سيوهڻ علمي مرڪزن جي حيثيت ۾ اُپرندا نظر اچن ٿا. سنڌ جي عالمن، تفسير، حديث، فقه، رجال ۽ ادب جي مختلف شعبن ۾ تحقيق جو هڪ خاص معيار مقرر ڪيو. ڪيترن ته سنڌ کان ٻاهر به وڏي شهرت ماڻي. ابتدائي دور جي عربي ڪتابن ۾ سندن احوال موجود آهن. بلڪ ڪجهه عالمن جون تحريرون اڄ به موجود آهن. جن مان ابو جعفر ديبليءَ جو "مڪاتيب النبي ﷺ" ۽ امام مسعود بن شيبه بن حسن سنڌيءَ جو "مقدمه ڪتاب التعليم" گهڻا معروف آهن. انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته سومرن جي سموري دور ۾ سمن جي ابتدائي زماني جون علمي ڪاوشون اڄ به محققن جي پهچ کان پري آهن، پر پوءِ به عالمن سڳورن جا جيڪي نالا ملن ٿا، ان مان اندازو ٿئي ٿو ته وڏا وڏا فقيهه ۽ قلم جا صاحب موجود هئا. سومرن جي دور ۾ مولانا برهان الدين بکري عظيم المرتبت سنڌي عالم هو. سلطان علاؤ الدين محمد شاهه خلجي جي ڏينهن ۾ سندس شهرت هندستان جي ڏورانهن علاقن تائين پکڙيل

www.maktabah.org

هئي. سمي دور ۾ سنڌ ۾ تعليم ۽ درسگاهون آب و تاب سان قائم هيون. مخدوم محمود فخر پوٽو ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني پاتائي (892-802) سما دور جي آخري ڏينهن ۾ ملندڙ نيڪ نالا آهن. مخدوم بلاول هڪ اعليٰ درسگاهه جو باني هو. انهيءَ دور ۾ قاضي ابراهيم درپيلوي، قاضي قاضن، مخدوم محمد سيوستاني، قاضي شرف الدين عرف مخدوم راهو سيوستاني ۽ قاضي ڏتو نمايان حيثيت ركن ٿا. مخدوم ركن الدين عرف مخدوم متو يا منو جي تعليم و تربيت ۽ نشوونما پڻ سمن جي آخري ڏينهن ۾ ٿي.

جام نظام الدين سمي جو زمانو علمي ۽ ادبي لحاظ كان بهترين دور سمجهيو وڃي ٿو. ان خوشگوار ماحول ۾ كيترائي عالم ۽ فقيهه سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. مخدوم عبدالعزيز هروي ابهري كان علاوه صاحب كتاب "مفتاح الصلواة" جي جد امجد شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني پاتائي انهن ئي ڏينهن ۾ پات جي علاقي كي آباد كيو. سمن جي آخري دور ۾ علم فقه كي تعليمي نظام ۾ اهميت ملڻ لڳي. "بياض واحدي" جلد ثاني مان سما دور جي هڪ ٻئي بزرگ مخدوم و قاضي برهان الدين بن شيخ شهاب الدين (صديقي) جي فتوائن ۽ بياض جو ڏس ملي ٿو. شيخ شهاب الدين سهروردي ثاني جو هڪ فرزند شيخ معروف پات ۾ رهيو. جڏهن ته سندس ٻئي فرزند جو مقبرو پات كان 25 كلوميٽر اتر- اولهه طرف ككڑ ۽ خيرپور ناٽن شاهه جي وچ ۾ "خانپور" ۽ "كلي" جي ڳوٺن طرف ويندي وات تي موجود آهي. مقامي روايتون ٻه سندس سما دور جي هجڻ جي تائيد كن ٿيون. مٽس دولهه درياخان مقبرو جوڙايو. سندس نالي سان گڏ "مخدوم و قاضي" جا لقب ٻڌائن ٿا ته هي بزرگ زاده مخدوم، ككڑ جي علاقي جو قاضي مقرر ٿيو هو.

سمن جي دور ۾ علم فقه جي ترويج قاضي قاضن جي بيتن مان ٻه ٽئي ٽي. ائين ٿو لڳي ته "كنز" ۽ "قدوري" ديني تعليم ۾ بنيادي حيثيت ركندڙ كتاب هئا. سمه دور جا ٻه ٻيا وڏا عالم، جن جو تعلق خانواده مسيح الاولياءِ سان هو، سي مخدوم عباس پاتائي ثم هنگورجائي ۽ مخدوم ركن الدين هئا. هي بزرگ تفسير، حديث ۽ بين

www.maktabah.org

علمن جا وڏا عالم هئا. سمہ حڪومت جي خاتمي (927هـ) ڪان پوءِ سنڌ جون عمومي حالتون افراتفريءَ جو شڪار ٿيڻ لڳيون. تعليمي نظام جو تسلسل ٽٽڻ لڳو. مخدوم عباس جي وفات ڪان پوءِ مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جنداللہ پاڻائي، جيڪو ننڍپڻ ڪان ئي پنهنجي چاچي شيخ طاهر محدث وٽ برار ايندو ويندو رهيو ٿي، برهانپور ۾ عقد ثاني ۽ شيخ لشڪر محمد عارف جي مريدي حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ مستقل اقامت اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. برهانپور ۾ عقد ثاني يعني برهانپوري گهر واري بي بي خديجہ مان ڪيس بابا فتح محمد، صاحب ڪتاب "مفتاح الصلواة" پيدا ٿيو. سندس ولادت جي سن جو ذڪر گلزار ابرار ۽ ڪشف الحقائق ۾ موجود ڪونهي. البت واقعات مان سندس ولادت جو اندازو لڳايو ويو آهي، جيڪو 1000هـ/1591ع يا ان جي ويجهو ڪو سال بيهي ٿو. سندس نالو عبدالرحمان ۽ ڪنيت ابوالمجد آهي. مگر سندس والد ڪيس پيار مان بابا فتح محمد جي نالي سان پڪاريندو هو، جيڪو ايترو تہ زبان عام ٿيو، جو سندس اصل نالو ڪن ٿورن ئي ڪي معلوم آهي. سن1017ھ/1608ع ۾ ڪيس پنهنجي والد وٽ تفسير، حديث ۽ فقہ پڙهندي ڏيکاريو ويو آهي. ان حساب سان سندس والد جي وفات وقت، سندس عمر 31-32 يا ان جي ويجهو بيهي ٿي. ان وقت پاڻ خانقاه سان ڳنڍيل مدرسي جا مهتمر هئا. حضرت مسيح الاولياءَ جي فرزند ڪلان شيخ عبدالستار جي وفات ۽ سندس فرزند ابوالقاسم کي سرمست قرار ڏيڻ جا واقعا بابا فتح محمد جي اکين اڳيان ٿيا. پاڻ بہ اوچتو مسند ارشاد 'شطاري خانقاه برهانپور' تان دستبردار ٿيڻ جو اعلان ڪيو ۽ پنهنجا مشغلا تصنيف ۽ تاليف تائين محدود رکيا. اهڙيءَ طرح پاڻ پنهنجي حياتيءَ جا 30-35 سال گذاري ڇڏيا. 1654ع ڌاري پنهنجي تمام جائداد متعلقين ۾ ورهائي ڏيڻ ڪان پوءِ هميشہ لاءِ برهانپور کي خيرباد چئي مدينہ منوره ۾ اقامت اختيار ڪيائين. حياتيءَ جا باقي رهيل تقريباً 14 سال روضہ رسول الله ﷺ جي چانوَ ۾ درس و تدريس ڏيندي گذاريائين. 1080هـ ڌاري وفات ڪيائين ۽ ڪيس جنت البقيع ۾ دفن ڪيو ويو.

www.maktabah.org

مدينہ منورہ ۾ مستقل قيام ڪان اڳ سندس سنڌ ۾ اچڻ جو احوال المكتوب الحبيب (قلمي 1332هـ) ۽ ڪتبخانہ ڪوٽڑي ڪبير ۾ "جهة الكعبه" جا موجود چند اوراق آهن. جنهن جو نقل مخدوم غوث محمد گوهر صاحب بنده عنايت ڪيو. المكتوب الحبيب ۾ لکيل آهي تہ: "جن ڏينهن ۾ حضرت بابا شاهہ (بابا فتح محمد) جوڪہ موجب لکيئي اولاد سندس معلوم ٿو ٿئي تہ برهانپور مان پاڻ حضرت محدث پاتر ۾ پنهنجي پائٽي مخدوم حسن قاري پاتري قدس اسرارهم جا ملاقي هئا. تن ڏينهن ۾ ڪيترا ڪتاب معدوده بہ طريق هبہ جي پنهنجي پائٽئي مخدوم قاري ابن شيخ شهرالله ابن مسيح الاولياء عليه الرحمهہ ڪي لکي ڏنا هئائون. ورق آخرين شرح الموافق جيتي پَرَ اتي نسب آبائي قاريءَ (مخدوم حسن قاري) جو هن ريت ساڻ لکيو اٿن:

"نقل نشان خاتم عسيٰ ان يبعثک ربک مقاما محمودا.

شجر مبارک بہ مواهير علما وامرا هندوستان شرح آنکہ هذه شجرة اصلها ثابت و فرعها في السماءِ وكتبتها مطابق لاصلها ماثبت بمواهير المتدنين وسلمتها لابن اخي الشيخ محمد حسن القاري ابقاء الله تعالىٰ وهو ابن الشيخ رمضان وهو ابن ابي قطب الاقطاب الشيخ عيسىٰ الباتائي البرهانپوري وهو ابن الشيخ قاسم نور الله مرقده وهو ابن الشيخ يوسف."

المكتوب الحبيب جي متئين بيان کان علاوه. ذڪر ڪيل 'جهة الكعبه' جا اُهي چند اوراق- جن ۾ سڄ جي پاڇي جي حساب سان سن. سيوستان ۽ پاٽ ۾ نماز جا وقت مقرر ٿيل آهن- بابا فتح محمد جو سنڌ ۾ سفر جو احوال ڏين ٿا. انهن ورقن کي ضميمي طور ترجمي سان ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ ڏنو ويو آهي. ڪانئس پوءِ يا ويجهي ئي زماني ۾ مفتاح الصلواة جي اصل نسخي تان ڪيترن ئي نقلن جي تياري پڻ انهيءَ ڳالهہ ڏانهن واضح اشارو ڪري ٿي. تہ هي ڪتاب سندس حياتيءَ ۾ ئي سنڌ جي عالمن جي مطالع هيٺ رهيو.

مفتاح الصلواة جو بنياد:

بابا فتح محمد سنڌيءَ جي تحريرن ۾ سڀ کان وڌيڪ شهرت ماڻيندڙ ڪتاب "مفتاح الصلواة" آهي. جنهن هند ۽ سنڌ ۾ يڪسان مقبوليت حاصل

www.maktabah.org

ڪئي. هيءُ ڪتاب پنهنجي پاڻ جي شيخ احمد بن سليمان ڪي تعليم ڏيڻ لاءِ تحرير ڪيائون. پر سندن اصل مقصد عوام الناس جو پلو هو. انهيءَ ڪتاب جو بنياد حرفي اشارن تي مبني انهن ٽن بيتن تي آهي. جن لاءِ خود مصنف فارسي نسخي جي آغاز ۾ رقمطراز آهي:

"بزرگ از علمائي سندھ فرائض و واجبات وسنن را درسہ بیت بحروف اشارت کردہ است کہ اکثر اوقات حضرت ما (ماءُ) صاحب تعلیم میفرمودند."

"برهانپور ڪي سنڌي اولياءَ" ۾ راشد برهانپوري انهن شعرن جو تعارف ڪرائيندي لکي ٿو:

"کسی سندھی بزرگ کے حرفی اشارات میں تین شعر مشہور تھے اور اس قدر مشہور تھے کہ تعلیم یافتہ گھرانوں میں مستورات کو بھی ازبر تھے اور وہ اپنی اولاد کو صغرسنی ہی میں یاد کرادیا کرتی تھیں۔ خود حضرت شیخ فتح محمد نے بھی اپنی والدہ محترمہ سے سیکھے تھے۔ جیسا کہ مفتاح میں مذکور ہے۔"

انهن بيتن متعلق المكتوب الحبيب جي تحرير پڻ سڻي ڇاڻ فراهم ڪري ٿي:

"اهي بيت حضرت مولانا محمد زاهد علماءِ سنڌ جا. جنهن مدرسي پاتر (پاٽ) کان هئا. سي عالم سنڌ جا حضرت عبدالستار ۽ شيخ رمضان شهر الله پاتري ۽ مخدوم عثمان محدث وغيره سندن اولاد امجاد کي تعليم ڏينڊا هئا. مدرسا پريل برڪات جا گهٽا هئا. هڪڙي مدرسي جي نشاني هت ظاهر ٿي ڏيکارجي: نقل از ڪتاب "مراح الارواح" مورخ 972 (1565ع) الضعيف الخفيف الراجي الي (اعليٰ) رحمة الله عزيز العليم. موسيٰ بن بدر الدين في مدرسة مولانا واولينا وهو الزاهد الزاهدين واعظ الملوک والسلاطين مولانا فريد الحق والملة والدين سلمه الله تعالي وابقاه الي يوم الدين شيخ الاسلام پرگنہ الاٹام المولي

www.maktabah.org

الفاضل ذوالهمم نظاما مخدوما قاضي بن قاسم مدد الله عمره ونفعنا به الیٰ یوم الدین وسائر المبتدین من الطالب الذین في بلدة المبارکة قبة الاسلام "پاتر" سلمها الله تعالیٰ وصانها الله من الافات والبلیات وقد تم الکتاب المسمیٰ "بمراح الارواح" من الشهر العظیم المبارک شهر رمضان اثنین وسبعون (رمضان 972هـ /1556ع) وتسمائة من الهجرة النبویة علیه افضل الصلواة واکمل التحیات وقد کتبت لاجل نفسي ونفع غیري من ادعیٰ سواه بطل دعواه"

(المکتوب الحبیب قلمي)

انهن شعرن ۾ نماز جي فقهي مسئلن کي کجهه اهڙي انداز ۾ حرفي اشارن ۽ لايعني لفظن ۾ قيد ڪري منظوم شڪل ڏني وئي آهي. جو ننڍڙو ٻار به انهن کي برزبان ياد رکي سگهي. انهن شعرن مان لڳي ٿو ته حفظ ڪرڻ جو اهو طريقو قديم زماني کان سنڌ ۾ مروج هو. اڇڪلهه ته بين الاقوامي تنظيمن ۽ معاهدن جا طويل نالا مخففات ۾ قيد ڪيا وڃن ٿا. انهن جا ڏگها نالا ياد ڪرڻ بجاءِ لفظن جا پهريان اکر ڪٺي لايعني لفظ جوڙي ياد ڪيا وڃن ٿا. مفتاح الصلواة به انهيءَ هيئت جي شعرن جي اشارن جو تفصيل آهي. اهي ٽي شعر هي آهن:

(1) فرائض نہ داني شوي در قلق
اججس نوق تقق رسق

(2) چو واجب نداني شوي در خطر
فضت تقت لقت جسر

(3) چو سنت بداني شوي مقتدا
روث تبت تست ددا

شاعر پهريائين شعر جي ذريعي فرض، واجب ۽ سنتن جي متعلق اهم نڪتا بيان ڪري ٿو. پوءِ لايعني لفظن ذريعي فرض واجبن ۽ سنتن جا پهريان اکر ڪٺندي انهن کي محفوظ ڪري ٿو. اسين انهن شعرن جي وضاحت کي هيٺين چارٽ ذريعي بهتر سمجهي سگهنداسين:

www.maktabah.org

(1) فرائض:

فرائض نه داني شوي در قلق

(اگر نماز جي فرائض کان واقف نه آهين ته پريشان ٿيندو رهندين)

أَجَـجـس نُـوَق تُـقَـق رَسَـق

13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

نمبر شمار	حرف	لفظ/فارسي جملو	سنڌي ترجمو
1	ا	اندام پاک کردن	نهائي جو پاڪ ڪرڻ
2	ج	جاي پاک کردن	جڳهه جو پاڪ ڪرڻ
3	ج	جامه پاک کردن	ڪپڑن جو پاڪ ڪرڻ
4	س	ستر عورت کردن	اوگهڙ ڍڪڻ
5	ن	نيت کردن	نيت ڪرڻ
6	و	وقت شناختن	وقت جو ڄاڻڻ
7	ق	مقابل قبله ايستادن	قبلي رخ ٿي بيهڻ
8	ت	تکبير اولي گفتن	پهرين تڪبير چوڻ
9	ق	قيام کردن	قيام ڪرڻ
10	ق	قرائت خواندن	قرائت ڪرڻ
11	ر	رکوع کردن	رڪوع ڪرڻ
12	س	سجده کردن	سجدو ڪرڻ
13	ق	قاعده آخرين نمودن	آخري قعدي ۾ ويهڻ

www.maktabah.org

(2) واجبات:

چو واجب ندانی شوی در خطر

(جيڪڏهن واجب نہ ڄاڻندين تہ خطرناڪ حالت پيش ايندئي)

فُضَت تُقَت لُقَت جَسَر

12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

نمبر شمار	حرف	لفظ/فارسي جملو	سنڌي ترجمو
1	ف	فاتحه خواندن	فاتحه (الحمد) پڑهڻ
2	ض	ضم سورت نمودن	فاتحه سان گڏ سورت ملائڻ
3	ت	تعين قرائت در دو ركعت	فرض جي پهرين ٻن رڪعتن ڪي الحمد جي تلاوت لاءِ معين ڪرڻ
4	ت	تعديل اركان نمودن	نماز جا رڪن اطمينان ۽ سڪون سان ادا ڪرڻ
5	ق	قعده اولیٰ نشستن	پهرئين قعده ۾ ويهڻ
6	ت	تشهد در هر دو قعده خواندن	ٻنهي قعدن ۾ تشهد (التحيات) پڑهڻ
7	ل	لفظ سلام در آخرين گفتن	نماز ختم ڪرڻ وقت السلام عليڪم چوڻ
8	ق	قنوت در وتر خواندن	وتر ۾ دعاءِ قنوت پڑهڻ
9	ت	تكبيرات در هر دو عيد گفتن	ٻنهي عيدن جي نماز ۾ اضافي ڇهه تڪبيرون چوڻ
10	ج	جهر خواندن در نماز جهري	جهري نمازن ۾ ڏاڍيان پڑهڻ (صبح، مغرب، عشا، جمعه، عيدين)
11	س	سر خواندن قرائت در ظهر و عصر	ظهر ۽ عصر ۾ آهستي قرائت ڪرڻ
12	ر	رعايت ترتيب نمودن	ترتيب جي پابندي ڪرڻ

www.maktabah.org

(3) سنتون:

چو سنت بداني شوي مقتدا

(سنتون چاڻندين تہ ماڻهن جو رهبر ٿي ويندين)

رُ وُ ث تُـبَـت تُـسَـت دَ دَ ا

12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

نمبر شمار	حرف	لفظ/فارسی جملو	سنڌي ترجمو
1	ر	رفع یدین در وقت تکبیر اول کردن	تکبير تحريمہ چوڻ وقت ڪنن تائين هٿ آڻڻ
2	و	وضع یمین بر شمال	ڪاهي هٿ تي ساڄو هٿ رکڻ
3	ث	ثنا یعنی سبحاک اللهم خواندن،	ثناءَ يعني سبحانک اللهم پڙهڻ
4	ت	تعوذ خواندن	اعوذ بالله پڙهڻ
5	ب	بسم الله گفتن	بسم الله پڙهڻ
6	ت	تکبیرات انتقالات گفتن	هڪ رڪن مان ٻئي رڪن ۾ وڃڻ وقت الله اڪبر چوڻ
7	ت	تسبیح رکوع و سجود گفتن	رڪوع ۾ سبحان ربی العظیم ۽ سجدي ۾ سبحان ربي الاعلیٰ چوڻ
8	س	سمع الله خواندن	سمع الله لمن حمده چوڻ
9	ت	توقف در قومه و جلسه نمودن	رڪوع کان پوءِ قومہ يعني چيلهه سڌي ڪري بيهڻ ۽ سجدي کان پوءِ جلسہ يعني ويهڻ ۾ ٿورو ترسڻ
10	د	دعاءِ خواندن	دعا گهرڻ
11	د	درود خواندنن	درود پڙهڻ
12	ا	آمین گفتن	آمين چوڻ

www.maktabah.org

مفتاح الصلواة انهن لايعني لفظن جي اشارن جو تفصيل آهي. مصنف اهي شعر پنهنجي ويڳي سنڌي ماءُ زوجہ اول مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ جنداللہ پاڻائي ثم برهانپوريءَ کان سکيا ۽ انهن کي بنياد بڻائي کتاب تحرير کيو. پاڻ اهو کتاب 1061ھ/1652ع ۾ مڪمل کيائين. جنهن ۾ بعد جي ڪجهہ سالن ۾ اضافا پڻ ڪندو رهيو.

هن کتاب مان معلوم ٿئي ٿو تہ ان موضوع تي پاڻ هڪ کتاب عربي ٻوليءَ ۾ اڳ ۾ تحرير کيو هئائون. ان جو نالو "فتح المذاهب الاربعة" آهي ۽ اهو سن 1050ھ/1640ع ۾ لکي پورو کيائين. پاڻ لکي ٿو تہ:

"بدانکہ در مسائل وضو و تيمم و مسح خفين و آب وضو وغيره از مقدمات نماز اختصار واقع شہ هرکہ خواهد مستوعبا معہ دلائلہ ومسائلہ کما يحق وينبغي همہ را مطالعہ نمايد فعليہ بملاحظہ فتح المذاهب الاربعہ للکاتب (بابا فتح محمد) فانہ کان في المسائل التفصيلية و واف للمطالب العلميہ. انشاءَ الله تعاليٰ."

ان کان علاوہ پاڻ رسالہ جهة الکعبة. رسالہ مستحب وقت عشا و ظهر. مثنوي تنزل الحق جل و علا عقيده صوفياءَ فتوح العقائد ۽ فتوح الاوراد لکيا اٿن.

نماز جو موضوع ۽ علماءَ سنڌ:

نماز اسلام جو بنيادي رکن هئڻ ڪري. عالمن آڏو وڏي اهميت جو حامل رهيو آهي. سنڌ جي عالمن بہ ان موضوع تي پنهنجون حياتيون صرف کيون آهن. سندن پورهيو ڪنهن قيمتي وٿ کان گهٽ کين آهي. انهن جو ذکر بي مهل تہ نہ ٿيندو. بلڪ اسين ان سلسلي ۾ مفتاح الصلواة جي گذشتہ سان پيوستہ ڪڙي جي اهميت ۽ جڳهہ کي پڻ آسانيءَ سان سمجهي سگهنداسين.

1- علامہ رحمت الله سنڌي مدينہ منوره ۾ "غاية التحقيق ونهاية التدقيق في مسائل ابتليٰ بها اهل الحرمين الشريفين" تحرير کيو. ان ۾ نماز جا پنج مسئلا 1- اقتداءِ بالمخالف 2- جماعة ثانية 3- وقت العصر 4- قراة خلف الامام 5- سنة بعد الجمعة. جي متعلق لکيائين. پاڻ 993ھ ڌاري مدينہ منوره ۾ ئي وفات ڪئي.

www.maktabah.org

2- علامہ رحمة الله سنڌيءَ جي ياءُ علامہ حميد سنڌي "القول الحسن في جواز الاقتداءِ بالامام الشافعي في النوافل و السنن" تحرير ڪيو. هي ڪتاب نفلن ۾ سنتن ۾ امام شافعي مسلڪ جي امام جي اقتداءَ ڪرڻ جي تائيد ۾ تحرير ڪيو ويو. پاڻ 1006هـ ۾ مدينہ منوره ۾ حيات هئا.

3- **مفتاح الصلواة:** ان سلسلي جي ٽين اهر ڪڙي آهي. هيءُ ڪتاب فقہ حنفي جي اصولن تي مرتب ٿيل آهي. سنڌ جي عالمن ۾ ان جي مقبوليت مان اندازو ٿئي ٿو. تہ هن علائقي ۾ مفتاح الصلواة لکجڻ سان فقہ حنفي کي وڏي هٿي ملي. مقدمہ مصلح المفتاح ۾ سرتاج العلماءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن رقمطراز آهن تہ:

"هيءُ ڪتاب نماز جي ڪنجي مٿيئن ڪتاب (القول الحسن في جواز الاقتداءِ بالامام الشافعي في النوافل و السنن) کان پنجاهہ سال کن پوءِ سن1061هـ ۾ سنڌ جي هڪ برگزيدي خاندان جي هونهار فرزند مخدوم فتح محمد لکيو. مخدوم فتح محمد، مشهور عالم شيخ عيسيٰ جنداللہ جو فرزند هو. هي بزرگ اصل پاڻ شهر جا هئا، جن لڏي وڃي هندستان ۾ برهانپور ڪي وسايو هو. مخدوم فتح محمد جو هيءُ ڪتاب نهايت ئي مقبول پيو ۽ نماز جي مسئلن بابت ان کي سَنَد ڪري مڃيو ويو. سنڌ کان ٻاهر توڙي سنڌ ۾ هن ڪتاب جي مطالعي ۽ تحقيق ڏانهن خاص توجهہ ڏنو ويو. اسان جي مصنف سيد علي محمد شاه پنهنجي ڪتاب (مصلح المفتاح) يعني "سيد دائري وارن جي سنڌي" جو بنياد پڻ هن ڪتاب تي ئي رکيو آهي."

4- مفتاح الصلواة کان 30 سال پوءِ نٽي جي عالم ابوالحسن سنڌي مقدمہ الصلواة لکيو.

5- مخدوم ابوالحسن ڏاهري 1162هـ ۾ سراج المصلي تحرير ڪئي.

6- مخدوم عبدالواحد سيوستاني جي ڪتاب "بياض واحدي" ۾ "ڪتاب الصلواة" لکيو ويو.

7- **ترتيب الصلواة:** خانواده مسيح الاولياءَ جي هڪ فرد مخدوم فضل الله پاتائي 13 صدي جي آخري اڌ ۾ هي ڪتاب نظر ۾ تحرير ڪيو.

www.maktabah.org

8- **رسالہ نماز فرائض سندي:** قاضي نور محمد بن آخوند محمد حسن قريشي سانوٽي هالائي سنڌي نثر ۾ هيءُ ڪتاب تحرير ڪيو. جيڪو 1891ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو.

مٿي بيان ڪيل سيني ڪتابن جي موجودگي باوجود سنڌ ۾ سيني کان وڌيڪ اهميت ۽ شهرت مفتاح الصلواة ۽ ان کان پوءِ مقدمة الصلواة کي حاصل ٿي.

مفتاح الصلواة تي ٿيل وڌيڪ تحقيق:

مفتاح الصلواة شروع کان ئي سنڌ جي عالمن ۽ مدرسن ۾ مطالعي هيٺ رهيو. جنهن ڪري ان تي حواشي لکجڻ سان گڏ ترجما به ٿيا. بعض عالمن ان ۾ پنهنجي استطاعت مطابق اضافا به ڪيا. سڀ کان پهريائين مصنف خود ان ڪتاب ۾ موجود مسئلن تي تعليقات ۽ تصريحات لکيون. جنهن کي "منهيات المفتاح" چيو وڃي ٿو. هن وقت تائين جي تحقيق موجب مخدوم انور اهو پهريون بزرگ آهي. المکتوب الحبيب قلمي ۾ ڇاڻايل آهي ته مخدوم محمد صادق گچيرائي هن ڪتاب جي شرح "مصباح النجاة" جي نالي سان لکي. جنهن مفتاح الصلواة جو سنڌي ترجمو ڪيو. مخدوم فضل الله پاٽائي پنهنجي تحرير "اصلاح المصلح المفتاح" جي مقدمي ۾ ان ترجمي متعلق لکي ٿو ته: "ڪتاب مفتاح الصلواة تصنيف مخدوم فتح محمد عليه الرحمة در بيان مسائل عباداتي بزبان فارسي بوده- پس مخدوم محمد انور لارائي اورا براي سهوليت مردمان سند بزبان سندي ترجمه نموده."

پر ان کي عام طرح ناقص ترجمو سمجهيو ٿو وڃي. جنهن ڪري سيد علي محمد شاه دائري واري 1277هـ ۾ هڪ ٻيو ترجمو سنڌي زبان ۾ ڪيو جنهن جو نالو "مصلح المفتاح" رکيائين. ان ڪتاب کي عام طرح "دائري وارن جي سنڌي" پڻ چيو ويندو آهي. سيد علي محمد شاه جي همعصر عالم مخدوم فضل الله پاٽائي ان جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو. پاڻ مقدمي ۾ ان ترجمي جو احوال هن طرح ڇاڻايو آهي:

> "اترين پاڳي جو ويڙل هڪ شخص شرافت نصاب مروت مآب ميان غلام حيدر جو حرمين شريفين جي سفر سانگي ۽ داڻي پاڻيءَ جي ڇڪ سببان 'پاٽ' جي شهر ۾ آيو ۽ هن فقير زاده (فضل الله) جي

www.maktabah.org

سجاده نشين ميان نظام الدين وٽ علم جي تحصيل ڪرڻ لڳو. تنهن کي اتفاقاً جڏهن هن ڪتاب (سنڌي مصلح المفتاح) جي خبر پئي ته ان جي مطالعي ڏانهن راغب ٿيو. مگر سنڌي زبان جي ڏکيائي سندن ذوق جي راهِ ۾ مانع ٿي. انهيءَ ڪري احقر فضل الله هن ڪتاب جي حجاب کي هٽائڻ خاطر ان کي وري فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو ته ڏکيائي آسانيءَ ۾ تبديل ٿئي ۽ ان فارسي ترجمي جو نالو 'اصلاح المصلح والمفتاح' رکيو ويو."

پاڻ هيءُ فارسي ترجمو 1284هـ/1867ع ۾ لکي پورو ڪيائون. ان ترجمي ۾ شامل مختلف مسئلن جي آخر ۾ مخدوم صاحب پنهنجي طرفان تنبيهات ۽ اختلاف راءِ کان سواءِ بعض جڳهن تي اضافا پڻ ڪرڻ جي ڳالهه ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو پاڻ ئي ان ڪتاب جو نالو "اصلاح المصلح المفتاح" رکيو اٿس. مخدوم صاحب جو تعلق پڻ صاحب ڪتاب مفتاح الصلواة جي خاندان سان آهي.

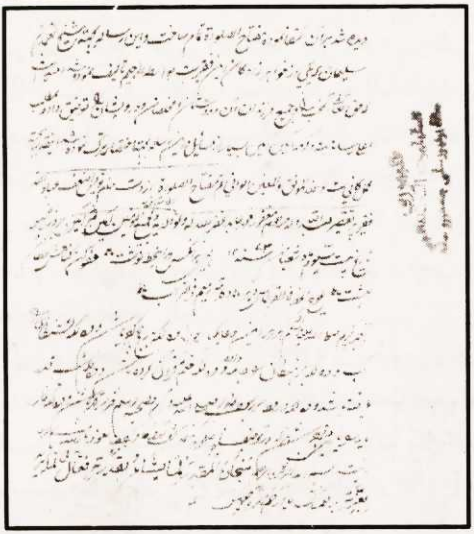
راقم ذاتي ڪوشش وڻي ڪتاب "مفتاح الصلواة" جي اصل فارسي متن جو هيءُ سنڌي نثر ۾ ترجمو ڪرايو آهي. جنهن جي شايع ٿيڻ جي پڻ جلد اميد ڪجي ٿي. ان نسخي جو مترجم مولانا محمد انس راڄپر صاحب آهي. مترجم جو استاد محترم ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو صاحب ان ڪتاب کي هڪ دفعو وري مدرسن جي نصاب ۾ شامل ڪرائڻ لاءِ پڻ ڪوشان آهي. جيئن سنڌ واسي ان مان لاڀ پرائين.

مفتاح الصلواة جا قلمي نسخا:

ڪنهن به قديم ڪتاب جي مقبوليت جو اندازو ان جي قلمي نسخن، ترجمن ۽ متن لکيل حواشي ۽ حوالن مان پڻ لڳايو ويندو آهي. مفتاح الصلواة جا قلمي نسخا اڄ به سنڌ جي قديم ڪتبخانن ۾ ڏسڻ لاءِ ملن ٿا. بلڪ پنجاهه يا ان کان به اڳ جي سالن جا ڇاپي نسخا پڻ قديم علمي خاندانن جي ڪتبخانن جي زينت بڻيل آهن. مانواري قاضي شوڪت علي قريشي هالا پراڻا جي ڪتبخاني ۾ اهڙا ڪجهه ڇپيل نسخا ڏسڻ لاءِ مليا. ان کان علاوه ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو صاحب جي ڪنڊياري ۾ موجود مسجد ۽ مدرسه سان متصل عظيم ڪتبخاني قاسميه لائبريري ۾ پڻ ان ڪتاب جا نايابِ ڇاپي نسخا موجود آهن.

محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب مقدمه مصلح المفتاح جي حواشي ۾ بن قلمي نسخن جو ذڪر ڪرڻ فرمايو آهي. جيڪي پاڻ هالا پراڻا ۾

www.maktabah.org

1274هـ ۾ عبدالله ولد محمد عابد جو ڪتابت ڪيل نسخو- موجود سنڌالاجي ڄامشورو

عڪس 1182 ۾ ڪتابت ڪيل مفتاح الصلواة جو نسخو موجود ڪتب خانہ ڪنزالعلوم مدرسہ سومراڻي رستر شڪارپور

1355هـ جو ڇاپي سنڌي نسخو
ڪتبہ عبدالرحيم ساڪن ڪوٽ عالم
ڇپائيندڙ هيمنداس ڇينانند بڪ سيلر سکر

www.maktabah.org

عكس: شاه سعدالدين جو كيل اردو ترجمو مطبع حيدري بمبئي موجود سنڌالاجي ڇامشورو

1288هـ در مطبع محمدي انديا جو ڇپيل موجود كتب خانہ قاضي شوكت علي قريشي هالا پراڻا

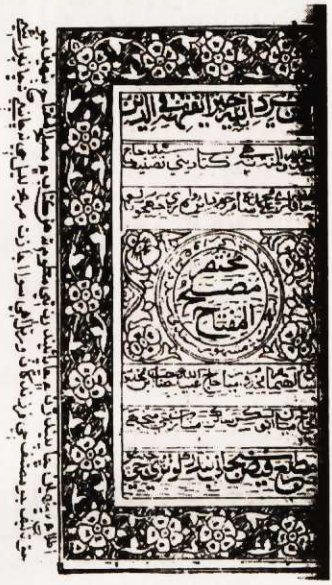
1193 لاهور مان شايع ٿيل موجود كتب خانہ قاضي شوكت علي قريشي هالائي

كتابت 1، 12هـ كاتب محمد حسن ولد حافظ عابد فاروقي سونڊبوي موجود :مدرسہ خاتم النبين سونڊہ ننو

www.maktabah.org

كتب خانہ قاسميہ كنديارى مِں موجود چاپى نسخا ،
ڈاكٹر مولانا محمد ادريس السندهي جن جي ٿورن سان

www.maktabah.org

ڏنائون. انهن مان هڪ جو ڪاتب محمد حافظ بن محمد محرم آهي. جنهن ان جي ڪتابت 1210هـ ۾ ڪئي. جڏهن ته ٻئي نسخي (1231هـ) جو ڪاتب موسيٰ نالي آهي. ڊاڪٽر صاحب جن اڳتي لکن ٿا ته: "خود مصنف واري نسخي تان سندس ۾ اوائلي نسخا نقل ٿيا. اهوئي سبب آهي جو گهٽو ڪري سندس جي سيني قلمي نسخن جي آخر ۾ هي عبارت نقل ٿيل آهي ته: "تمر مفتاح الصلواة بيد مؤلفه في سنه احدي وستين بعد الالف من الهجرة."

انهن کان علاوه به ڊاڪٽر صاحب هڪ ٻئي نسخي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جو ڪاتب هالا ڪنبي جو هو. نسخي تي "ڪتبه الجليل 1157هـ" جا الفاظ لکيل آهن. سندالاجي ڄامشوري ۾ پڻ ٻي نسخا موجود آهن.

(1) هڪ نسخو جنهن جي آخر ۾ هي لفظ لکيل آهن: "1061 تمر مفتاح الصلواة بيد مؤلف."

(2) هڪ ٻيو نسخو جنهن جي آخري صفحي تي ڪاتب جو نالو محمد حسن ولد حافظ محمد عابد ۽ سن ڪتابت 1201هـ تحرير آهي. ڪاتب جي رهائش جي متعلق "ساڪنه ديهه سونده" جا لفظ لکيل آهن.

(3) ٽيون نسخو جنهن جو ڪاتب عبدالله ولد مرحوم محمد عابد 1274هـ آهي.

سندس کان ٻاهر پڻ هن ڪتاب جا ڪيترائي قلمي نسخا تيار ٿيا ۽ اُن جو ترجمو ڪيو ويو. يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هندستان ۾ به هن ڪتاب کي ساڳي پذيرائي ملي. دارالسرور برهانپور جي هڪ عالم فاضل محترم حسين بيگر صاحب خط جي ذريعي ٻڌايو. ته هندستان ۾ پڻ هن جا ٻي مختلف ترجما ٿي چڪا آهن.

محترم، ڊاڪٽر شيخ فريد برهانپوريءَ جي همشيره آهي، جنهن "فارسي ادب جي ارتقا ۾ برهانپور جو حصو" تي ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي. محترمه جي معلومات جو ذريعو پڻ اهو مقالو آهي. پاڻ لکن ٽيون ته ان جا ترجما (1) شاهه سعد الدين (2) قادر علي ڪمتر (3) سيد امام الدين علي دهلوي ڪيا ۽ انهن جا قلمي نسخا ڪتبخانه آصفيه سالار جنگ ميوزم ۽ ڪتبخانه اداره ادبيات اردو حيدرآباد ۾ موجود آهن.

سليم الله

پاڻ هاؤس حيدرآباد

www.maktabah.org

www.maktabah.org

مترجم پاران

سنڌي هولي جيتوٽيڪ سنڌ ۾ اوائلي اسلامي دؤر کان سنڌ جي عدالتي ۽ تدريسي زبان رهي آهي.[1] پر تصنيف ۽ تاليف سنڌي هوليءَ ۾ هارهين صدي هجريءَ کان شروع ٿي، جڏهن ته سنڌيءَ هوليءَ ۾ شاعري جي ٿيڻ جو سراغ قاضي قادن (87-958ھ) جي ڪلام جي صورت ۾ ايا ٻ آڪاڻو آهي. پر سردست نثر ۾ لکيل سنڌي ڪتاب ابو الحسن ڪٽويءَ جو ئي آهي، جيڪو سنڌيءَ هوليءَ ۾ لکيل ڪتابن مان سڀ کان پهريون آهي. تاريخ جي هڪ روايت جيتوٽيڪ اها ٻ آهي ته ابوريحان البيروني پنجين صدي هجريءَ ۾ جڏهن سنڌ ۾ آيو ته ان رياضيءَ جا ڪافي علمي بحث سنسڪرت ۽ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا.[2] پر اهي اسان وٽ موجود ڪونہ آهن.

هن کان اڳ سنڌ ۾ سنڌ جي عالمن تمام گهٽيون تصنيفات ۽ تاليفات پنهنجي قلم مان ڪڍيون. جيڪي سڀ جو سڀ عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ هيون. ظاهر آهي ته انهن جو مقصد ان دور جي علمن کي پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن ۾ عام ڪرڻ ئي هو. جنهن مقصد اڳتي هلي سنڌ جي عالمن کي هن خيال تي آندو ته عام سنڌي لوڪن تائين معلومات جي فراهميءَ لاءِ مادري هوليءَ ۾ لکڻ ضروري آهي. ۽ نيٺ انهيءَ خيال سنڌي تصنيفات ۽ تاليفات لاءِ راهہ هموار ڪئي.

مفتاح الصلواة 1061ھ ۾ شيخ فتح محمد بن عين العرفاء شيخ عيسىٰ جندالله پاڻائي ثم برهانپوريءَ ان زماني ۾ فارسيءَ ۾ تاليف

---

(1) ندوي ابو ظفر تاريخ سنڌ صفحہ 337

(2) الطرازي عبدالله مبشر. التاريخ الاسلامي في الحضاره الاسلامية لبلادالسند والبنجاب الجزء الاول صفحہ 423

www.maktabah.org

ڪيو. جڏهن سنڌ جي عالمن ايجا سنڌيءَ ۾ لکڻ جو خيال دل ۾ نہ آندو هو. پر هيءُ اصل ۾ جيتوڻيڪ فارسيءَ ۾ آهي پر هن جي عام مقبوليت سبب هن ئي ڪتاب جي ڪُک مان ڪوڙ سنڌي ڪتابن جنم ورتو. جيڪي هن جي ترجمي جي صورت ۾ مروج ٿيا.

پهريون سنڌي ترجمو:

سنڌ جي برڪ محقق عالم استاد محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيو آهي تہ مفتاح الصلواة جو سڀ کان پهريون سنڌي ترجمو مخدوم انور نالي سنڌ جي عالم ڪيو. مصنف هيءُ ترجمو مفتاح الصلواة جي علمي اهميت، افاديت ۽ عام مقبوليت جي پيش نظر ڪيو. هن بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو اندازو آهي تہ شايد ٻارهين صدي هجريءَ ۾ سنڌيءَ ۾ ڪتابن لکجڻ جو رواج پيو تنهن دور ۾ ترجمو ڪيو ويو.

پيو سنڌي ترجمو:

مفتاح الصلواة جو پيو ترجمو "مصلح المفتاح" جي نالي سان سيد علي محمد شاه دائري وارن ڪيو. جيڪو استاد محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي تحقيق ۽ تصحيح سان سنڌ يونيورسٽيءَ 1970ع ۽ سنڌالاجيءَ 2004ع ۾ ڇپايو. هيءُ ترجمو سيد علي محمد شاهِ مخدوم انور جي ترجمي جي اوٽاين ڪي نظر ۾ رکي انهن کي سڌاري وڌيڪ بهتر ۽ سهڻو بنائي ان خيال سان ڪيو تہ مفتاح الصلواة سنڌي ماڻهن لاءِ وڌيڪ آسان ٿئي. هيءُ ترجمو مترجم 1277ھ ۾ پوروڪيو. هيءُ "دائري واري سنڌي" جي نالي سان مشهور ٿيو.

مختصر مصلح المفتاح:

سيد علي محمد شاه مصلح المفتاح جي لکي پوري ڪرڻ کان پوءِ ان جو اختصار لکڻ شروع ڪيو. جيڪو دائري وارن جي ننديي سنڌيءَ جي نالي سان سڏجڻ لڳو. سن 1322ھ (1904ع) ۾ هيءُ مطبع فيض سبحاني ڪوٽڙيءَ مان ڇپجي شايع ٿيو.

www.maktabah.org

اصلاح المصلح والمفتاح:

مخدوم فضل الله پانڙائيءَ مفتاح الصلواة جي سهڻي سڌاءَ ۾ افاديت کي جڏهن محسوس ڪيو تہ وري ان جو سنڌيءَ مان فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيائين.

ٽيون سنڌي ترجمون:

هيءُ مخدوم عبدالصمد ولد حاجي محمد مقيم نورنگ پوڻي تاريخ 15 محرم 1288هـ تي الف اشباع جي قافيي تي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. جنهن جي قاضي عبدالرحيم نظر ثاني ڪئي ۽ ڪجهه منجهس اضافا ب ڪيائين. هيءُ ب دفعا ڇپيو آهي. هڪ دفعو 1293هـ مطبع مرغوب هردباري بمبئي. ٻيو 1355هـ ۾ هيمنداس جيٺانند بڪ سيلر سکر ۾.

مفتاح الصلواة جو اردو ترجمو مصباح الصلواة:

فارسي ڇاڪاڻ تہ تنهن دور ۾ هندستان جي علمي ٻولي هئي ۽ پوري برصغير ۾ علمي ٻوليءَ طور مروج هئي، ان ڪري مفتاح الصلواة نہ رڳو سنڌ ۾ پر پوري هندستان ۾ عام مقبوليت ماڻي ورتي هئي. اهو ئي سبب هو جو حضرت مولانا مولوي شاه سعدالدين صاحب مفتاح الصلواة جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو. پاڻ لکي ٿو تہ:

> "بنده کي جڏهن تکميل الايمان جي ترجمه مان فراغت ملي تہ اکثر دوستن، مهربانن ۽ محبتين زور پريو تہ مفتاح الصلواة جيڪو فقه جو نهايت اهم ۽ مقبول عام ڪتاب آهي. ۽ هر عالم وٽ ان جي فَتويٰ منظور ۽ معتبر آهي، تنهن جو هوند ساڻئي تکميل الايمان واري طريقي تي ترجمو ٿئي تہ اکثر نون پڙهندڙن لاءِ نهايت آساني ٿي پئي. ان تي محنت ڪرڻ ذخيره عاقبت ۽ ان جي مسئلن بيان ڪرڻ ۾ وقت ڪپائڻ باعث سعادت ٿيندو. تڏهن مون ب ان کي هر هڪ جي فائدي ۾ سمجهي..... 1241هـ ۾ خان بهادر غلام رسول خان

www.maktabah.org

دام اقبالہ جي دور ۾ صاف هندستاني زبان ۾ ترجمون
ڪيو ۽ ان جو نالو مصباح الصلواة رکيو."

هيءُ اردو ترجمو مطبع حيدري بمبئيءَ مان قاضي ابراهيم بن قاضي نورمحمد جي اهتمام سان ڇپيو.

حواشي مفتاح الصلواة:

علوم اسلاميه جي هيءَ هڪ منفرد روايت رهي آهي، ته جيڪو ڪتاب مقبول عام ٿيندو آهي. تنهن جا هڪ پاسي حاشين متان حاشيا لکجڻ شروع ٿيندا آهن ته ٻئي پاسي شرحن متان شرح لکجڻ شروع ٿي ويندا آهن ته ٽئين پاسي ترجمن جا ڍير لڳي ويندا آهن. مفتاح الصلواة سان به اهو ئي لقاءُ ٿيو. هڪ پاسي ان جا ڪوڙ ترجما ٿيا. جي حقيقت ۾ شرح به آهن. ته ٻئي پاسي ان تي حاشيا به چاڙهيا ويا. مولانا محمد هادي علي نالي هڪ عالم مفتاح الصلواة جي متان فارسيءَ ۾ حاشيا چاڙهيا، محشي ان بابت پاڻ لکي ٿو:

"هيءُ ڪتاب برڪت پريو معتبر روايتن سان پرپور، نماز جي مسئلن جي بي حساب جزئيات تي مشتمل ڪائنات جي هدايتن جو خزانو آهي. منهنجي مراد آهي مفتاح الصلواة. جيڪو شريعت نبوي جي رهبر ملت حنفيءَ جي راه جي روشن ڏيئي. هر ويجهي توڙي پري واري جي رهبر مولانا فتح محمد سنڌي برهانپوريءَ جي تصنيف آهي الله کيس پلي جزا ڏئي. کيس رضا جي چشمن جو سرچشمو بنائي. هن کان اڳ به اهو ڇپجي چڪو آهي. پر ان جون رمزون ۽ پيچيدگيون جيئن گهربيون هيون تيئن نه کوليون ويون هيون. تنهن ڪري رهبر جاده قويم، دليل صراط مستقيم حاجي حرمين شريفين مولوي محمد حسين جي چوٽ تي پهريائين ان جي متن جي تصحيح ڪيم. ان کان پوءِ ڪوڙ معتبر ڪتابن تان ڪچ فائدا منجهس اضافا ڪيم..... ۽ جناب

www.maktabah.org

افادت مآب، تحقيق جي افق جي سج، امام وقت، مختلف علمن ۾ زماني جي يڪتا عالم حضرت استاذي مفتي محمد سعد الله ادامه الله ارشاده و ابقاه جي نظر مان پڻ ڪڍايم ۽ سندس اصلاح سان به ڪيس مزين ڪيم."

مولانا هادي عليءَ جي تصحيح ۽ حواشيءَ سان مفتاح الصلواة جو هيءُ نسخو 1355هـ ۾ مطبع رزاقيءَ ڪانپور مان فارسيءَ ۾ ڇپيو.

منهيات مفتاح:

هي اهي حاشيه آهن جيڪي مصنف پاڻ مفتاح الصلواة جي مسئلن جي وڌيڪ چٽائيءَ لاءِ مفتاح الصلواة متان چاڙهيا. مفتاح الصلواة جي دستياب خطي نسخن تي اهي اسان کي ڪٽي ڪٽي چاڙهيل مليا آهن. البتہ قبلہ استاد محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب مصلح المفتاح جي مقدمي ۾ مصلح المفتاح جي حوالي سان جيڪو ان جو تذڪرو ڪيو آهي،ان مطابق اهي شايد وڌيڪ هجن، جيئن علي محمد شاه پنهنجي متن ۾ هڪ هنڌ ان جو ذڪر ڪيو آهي ته:

"تاپي منجهه منهياتن مفتاح جي ٻين معتبرن ۾ آهي مذڪورا"

انهيءَ مان ۽ هنڌ هنڌ تي مصلح المفتاح ۾ ان جي حوالن نقل ڪرڻ منجهان اندازو ٿئي ٿو ته اصل ۾ هي تمام تفصيلي آهن.

مفتاح الصلواة جون خصوصيتون:

اسلامي علمن ۾ محدث ڪنهن مسئلي کي حديث جي نقطہ نظر کان بيان ڪندا آهن. ۽ هڪ فقيهہ، خاص طور اهو جڏنهن ڪنهن مجيل فقهي مسلڪ جو مقلد هجي ته مسئلي کي فقيهن جي اقوالن جي روشنيءَ ۾ ڏسندو آهي. مولانا مخدوم فتح محمد سنڌيءَ پنهنجي هن ڪتاب ۾ نماز جون مڙئي جزئيون،گهٽي کان گهٽيو، جيڪي پاڻ سهيڙي سگهيو آهي، سي سڀ جو سڀ فقهہ حنفيءَ جي نقطہ نظر کان حنفي فقيهن جي اقوالن جي روشنيءَ ۾ پيش ڪيون آهن،وڏي خوبي هن ڪتاب جي هيءَ آهي ته نماز پڙهندڙ آڏو جيترا به عملي مسئلا عمومن پيش ايندا آهن ممڪن حد تائين اهي

www.maktabah.org

سڀ جو سڀ مصنف سهيڙي پيش ڪيا آهن. تڏنهن به مسئلا ايترا گهڻا آهن جو سيني کي سهيڙڻ جي دعوا ڪوبه مصنف نه ٿو ڪري سگهي. مفتاح الصلواة جي مصنف پڻ اهو اعتراف ڪيو آهي ته:

"هن رسالي ۾ اختصار جي خيال کان کوڙ مسئلا اسان ڇڏي ڏنا آهن.پر عمل جي لحاظ کان هي گنج آهن."

۽ هيءَ حقيقت به آهي ۽ پڙهندڙ به مطالعي کان پوءِ، جيڪڏنهن انصاف کان ڪم وٺندا ته مجي وٺندا ته نماز جي مسئلن تي هيترو جامع ڪتاب سواءِ انهن ڪتابن جي جيڪي مصنف ماخذ طور ورتا آهن، علمي دنيا ۾ ڪو ٻيو مشڪل سان ملي سگهندو.

ان ڪري هيءُ ڪتاب نه رڳو سنڌ ۾ پر پوري هندستان ۾ مقبول عام ٿيو. علمي حلقن ۾ هن جي فتويٰ ۽ فيصلي کي معتبر ۽ مقبول مڃيو ويو. پوءِ جي سنڌ جي اڪثر مصنفن لاءِ هن ماخذي ڪتاب جو درجو ماڻي ورتو. علمي تحقيق جا طالب جيڪي ڪنهن به مسئلي بابت علمائن جا مختلف اقوال معلوم ڪرڻ ۾ دلچسپي وٺندا آهن، تن لاءِ پڻ هن ڪتاب سند جي حيثيت ماڻي ورتي. مصنف ڪتاب جو بنيادي موضوع نماز کي بڻايو آهي. نماز جي فرضن واجبن ۽ سنتن ۾ ڪوتاهيءَ تي وعيد ذڪر ڪرڻ کان پوءِ فرض، واجب ۽ سنت جي شرعي تعريف ذڪر فرمائي اٿس. ان کان پوءِ نماز جا فرض، واجب ۽ سنتون بيان ڪيون اٿس. مصنف لکيو آهي ته عين العرفاء شاه عيسىٰ جنداللہ سنڌي برهانپوريءَ جا فرزند هڪ شعر ذريعي نماز جي فرضن، واجبن ۽ سنتن جي تعليم ڏيندا هئا. مصنف اهو هن طرح ذڪر فرمايو آهي:

فرائض نه ڄاڻي ته ٿئي منجهه قلق
اجبس نوق تقق رسق
جي واجب نه ڄاڻي ته ٿئي منجهه خطر
فضت تقت لقت جسر
جي سنت تون ڄاڻين ته ٿين پيشوا
روث تبت تست ددا

www.maktabah.org

مصنف شعر جي حرفن جي آڏار تي فرض، واجب ۽ سنتون بيان ڪيون آهن. ۽ انهن مان هر هڪ بابت الڳ الڳ احڪام بيان ڪيا آهن.

هڪ قابل مصنف جيان هڪ نقطي کان ڳالهه شروع ڪري مختلف ٽارين واري هڪ گنجان وڻ جيان ان کي ڦهلائي هڪ سرسبز ۽ ميويدار وڻ جي صورت ۾ هن تصنيف کي اسان آڏو پيش ڪيو آٿس. جنهن هيڻان جيڪو به علم جو طالب ايندو، سو خوب لاڀ پرائي ورندو.

مصنف هن ڪتاب کي درسي ڪتاب جي اصولن جي مد نظر شعر جي بنياد تي تصنيف ڪيو آهي. جو اهو طريقو شاگردن کي ڳالهيون ياد ڪرائڻ لاءِ انتهائي آسان ۽ لاڀائتو آهي. جيئن مصنف پاڻ به ڄاڻايو آهي ته پاڻ هيءُ ڪتاب پنهنجي پائيجي شيخ احمد بن سليمان (جي تعليم) خاطر تاليف ڪيو.

سنڌ جا عالم جيڪڏهن هن ڪتاب کي درسي ڪتاب طور نصاب ۾ شامل ڪري وٺن ته هيءُ ڪتاب شاگردن لاءِ نهايت آسان ۽ بهترين فائديمند ثابت ٿيندو.

مفتاح الصلواة جي اڳين ترجمن جي نوعيت:

مفتاح الصلواة جي ترجمن مان صرف هڪ ترجمو، جيڪو مخدوم انور سپ کان پهريون پيرو سنڌيءَ ۾ ڪيو، سو اصل متن جو پورو جو پورو ترجمو هو. جنهن ۾ ڪابه ڪٽ ڪوٽ ۽ چند ڇاڻ نه ڪئي وئي هئي. جيئن ته سردست هيءُ ترجمو موجود ڪونهي تنهن ڪري ان بابت مصلح المفتاح واري جيڪو لکيو آهي، تنهن مان ان جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.

> جو سنڌيءَ ۾ تصنيف ڪيو هو مخدوم انورا
> شال رحمتون رب رحيم جون هون تنهن سڳوري کان
> جنهن ڪيو تصنيف سنڌي کي ڪنا فارسيا،
> تنهن ۾ تڪرار مسئلن جو ۽ پڻ اطالو اختلافا.

www.maktabah.org

مفتاح الصلواة فارسيءَ ۾ هئڻ جي حالت ۾ اختلافي قولن رکڻ باوجود اهل علم وٽ مقبول بنيو. جو اهل علم جي نقطہ نظر کان خود اها هڪ خوبي هئي تہ هڪ مسئلي بابت جيترا بہ مختلف قول هجن سي هڪ هنڌ گڏيل سامهون اچي وڃن. پر اهائي ساڳي خوبي مفتاح الصلواة جي سنڌي ترجمي ۾ وڃڻ کان پوءِ عام ماڻهن جي هٿن ۾ اچڻ وقت مونجهاري جو باعث بنجي پئي. بهرحال پهرئين مترجم ان کي جيئن جو تيئن پڙهندڙن آڏو آڻي ڇڏيو. جنهن ۾ مسئلن جي تڪرار ڏيکاري، اختلاف توڙي ڪن غلطين کي بہ جيئن جو تيئن ان پيش ڪري ڇڏيو تہ جيئن مصنف جي اصل شيءِ پڙهندڙ ڏسي سگهن. اهو ئي مونجهارو مصلح المفتاح جو موجب بنيو. جنهن کي سيد علي محمد شاه دائري واري فارسيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. ترجمي ۾ پنهنجي پيش رو مترجم مخدوم انور جي بہ ڪٿي ڪٿي پوئواري ڪئي اٿس. پر هيءَ ترجمو اصل متن کان تمام گهٽو آزاد ٿي لکيو ويو آهي. مصنف جيڪي اختلافي قول نقل ڪيا آهن سي پڻ جتي نامناسب ڄاتا اٿس خارج ڪيا اٿس. ۽ هن کوڙ سارا واڌارا بہ ڪيا آهن. خاص طور مخدوم محمد هاشم، مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي، مخدوم محمد صادق ڪچيراڻي، مخدوم ابراهيم ٽٽوي، مخدوم حامد بوبڪائي، مخدوم ابوالحسن ڏاهري، مخدوم عابد سنڌي، مخدوم پير محمد ۽ ٻين سنڌ جي عالمن جي حوالن جا پڻ اضافا ڪيا آهن. مصنف جي منهيات مان پڻ جابجا واڌارا نقل ڪيا ويا آهن.

هن مان اندازو اهو ٿئي ٿو تہ مصلح المفتاح واري آڏو مفتاح الصلواة جو متن پهچائڻ کان وڌيڪ اهو خيال رهيو آهي تہ نماز جا مسئلا بهتر کان بهتر نموني ائين پيش ڪجن جو سنڌي پڙهندڙ ڪنهن ٻئي ڪتاب ڏسڻ جا محتاج نہ ٿين. ان ڪري هيءَ ڪتاب لکي ائين ٿو تہ جهڙو ترجمونہ پر اصل تصنيف هجي.

مخدوم عبد الصمد نورنگ پوٽي وارو مفتاح جو ترجمو بہ آزاد ترجمو آهي. اصل متن جو هن ۾ بہ خيال نہ رکيو ويو آهي. مسئلن جون مختلف صورتون تمام گهٽيون وڌايون اٿس. ايترو ڇنبو تہ هنن

www.maktabah.org

مفتاح الصلواة کي شامل ڪيو آهي. باقي واڌارا ايترا آندا اٿس جو اصل متن انهن ۾ گم ٿي وڃي ٿو. شيخ فتح محمد بن عين العرفاء شيخ عيسي جنداللہ پاڻائي ثم برهانپوريءَ "فَيءُ الزوال" جو مسئلو برهانپور جي علائقي جي مناسبت سان لکيو آهي تہ مترجم اهو سڄو حصو ڪٽي ان جي جاءِ تي مخدوم محمد هاشم جي فَيءُ الزوال بابت رسالي "رشف الزوال" مان سنڌ جي مناسبت سان 'فَيءُ الزوال' جي جيڪا صورت بيهي ٿي سا نقل ڪئي آهي.

اردو ترجمو پڙ آزاد ترجمو آهي. متن جو مختصر خلاصو اردوءَ ۾ ڏيندو ويو آهي ۽ مصنف جي عبارت ۽ انداز بيان کان پاڻ کي آجو ڪري ڇڏيو اٿس.ڪتاب کي ڇهن بابن ۾ ورهايو اٿس ۽ فصل جي ترتيب قيرائي ڇڏي اٿس. جيئن نماز جي پڄندڙ شين بابت فصل مفتاح جي اصل متن ۾ آخري فصل آهي ۽ اردو ترجمي ۾ آخري فصل روزي ٽٽڻ ۽ اعتڪاف جي بيان ۾ آهي.ان طرح هين بہ ڪوڙ ڳالهين ۾ اردو مترجم آزاد ٿي ترجمو ڪيو آهي.

هيءُ ترجمو:

منهنجي هن نندڙي ڪوشش جو مقصد سنڌ جي هڪ برگزيده بزرگ ۽ عالم جي تصنيف سنڌ جي اهل علم ماڻهن آڏو پيش ڪرڻ، سنڌ جي عالمن جي محنتن کي اجاگر ڪرڻ ۽ اهل سنڌ کي ان کان آگاهي ڏيڻ آهي. نئين نسل کي پنهنجي وڏڙن جون علمي نشانيون ڏيکاري کين اتساه بخشڻ آهي. علمي طور کين پنهنجو شاندار ماضي ڏيکاري شاندار مستقبل جي تعمير لاءِ ويساه ڏيڻو آهي. تاريخي طور اهو ڏيکارڻو آهي تہ سنڌ ماضيءَ ۾ عڪمي طور ڪيترو نہ شاهوڪار هئي.

هن مقصد جي پيش نظر اهو خيال رهيو تہ مصنف جو متن جيئن جو تيئن پيش ڪجي، تہ جيئن پڙهندڙ مصنف جي اصل علمي ڪاوش کان واقف ٿين. مون ڪنهن بہ طرح مصنف جي علمي جاکوڙ ۽ پڙهندڙن جي وچ ۾ پوڻ مناسب نہ سمجهيو آهي، ان ڪري متن جو اصل فارسي خطي نسخن مان ترجمو ڪيو آهي. نہ

www.maktabah.org

وڌايو نہ ئي ڪجھ گھٽايو آهي.ترجمو جيتوٽيڪ تحت اللفظ ناهي پر تڏنهن بہ وس آهر مصنف جي انداز بيان قائم رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.البتہ هيٺينءَ ريت عنوانن ۾ سمجهڻ جي سهولت خاطر ڪجھ اسان پنهنجي پاران ڪيو آهي:

مصنف متن ۾ نماز جي فرضن، واجبن،سنتن ۽ مستحبن لاءِ فصل وغيره جو عنوان نہ ڏنو آهي.فرض پورا ٿيندي ئي واجب، واجب پورا ٿيندي ئي سنتون ۽ سنتون پوريون ٿيندي ئي مستحب شروع ڪري ڇڏيا آهن.ترجمي ۾ اسان 'فصل نماز جا فرض'، 'فصل نماز جا واجب'، 'فصل نماز جون سنتون' ۽ 'فصل نماز جا مستحب' جا عنوان قائم ڪيا آهن. ۽ مصنف جيئن تہ انهن مان هر هڪ جو تعداد ڏنو آهي ان ڪري اسان اهي نمبرن سان ڏنا آهن.مصنف انهن مان هر هڪ بابت جيڪي مسئلا ڏنا آهن تن جي شروعات "مسئلہ" جي عنوان سان ڪئي آٿس اسان انهن آڏو نمايان ۽ ٽلهو ٽهڪو ڏئي نشاندهي ڪئي آهي.

ان طرح 'مڪروهات خارجہ' ۽ 'نماز اولياءَ اهل باطن' لاءِ مؤلف فصل جو عنوان نہ ڏنو آهي. اسان ان لاءِ 'فصل خارجي مڪروهات' ۽ 'فصل نماز اهل باطن' جو عنوان قائم ڪيو آهي. ان طرح ڪن ضروري مسئلن کي نمايان ڪرڻ جتي مناسب ڄاتو ويو آهي ۽ مصنف ان لاءِ ڪو عنوان نہ ڏنو آهي. تہ انهن کي اسان عنوان ڏنو آهي. متن جي ترجمي ۾ جتي مون اصل متڻ مزيد وضاحت جي ضرورت ڄاتي آهي، اتي ان وضاحت کي بريڪيٽ ۾ بند ڪيو آهي، ان کان سواءِ کا بہ نوٽ ڪرڻ جهڙي تبديلي نہ ڪئي وئي آهي.

ڪتاب جي آخر ۾ "فيءُ الزوال" بابت مصنف جو رسالو، "جهت الڪعبہ" جا اهي اوراق جيڪي سندس سان تعلق رکندڙ آهن ۽ فارسي ۾ آهن اهي خاص طور سيوستان ۽ ان جي آس پاس جيئن: پاٽ ۽ سن جي "فيءُ الزوال" جي سمجهاڻيءَ جي باري ۾ تصنيف ٿيل آهن، سي ضميمي جي طور شامل ڪري ڇڏيا ويا آهن، تہ اهل علم لاءِ استفادي جو ذريعو بنجن. هن رسالي جا اصل خطي اوراق ڪوٽڙي ڪبير جي لائبريريءَ ۾ موجود آهن.

www.maktabah.org

مفتاح الصلواة جا خطي نسخا:

مانواري استاد محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب مفتاح الصلواة جي ٽن خطي نسخن کي ڏسڻ جو مصلح المفتاح جي مقدمي جي حاشيي ۾ ذڪر ڪيو آهي. هڪ پراڻن هالن جي بزرگ محمد حافظ بن محمد جو سال 1210ھ جو ۽ ٻيو سال 1231ھ جو موسيٰ نالي ڪاتب جو ۽ ٽيون هالہ ڪنديءَ جي ڪاتب جليل (عبد الجليل) جو جيڪو سڀ کان قديمي نسخو 1157ھ جو آهي.

منهنجي آڏو مٿين نسخن بجاءِ انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجيءَ جي لائبريري ۾ موجود ٻہ قلمي نسخا آهن. جن مان هڪ عبد الله ولد محمد عابد جو 22 شعبان 1274ھ جو ڪتابت ڪيل آهي. هن نسخي جو خط نستعليق آهي ۽ ٻئي جو ڪاتب ۽ سال ڪتابت ٻئي نامعلوم آهن. ۽ هيءُ خط نسخ ۾ تحرير ٿيل آهي. ٻئي نسخا صاف ۽ سهڻي تحرير ۾ ڪتابت ٿيل آهن. ٻنهي نسخن تي مختلف جاين تي مختلف حاشيا چڙهيل آهن. ڪن حاشين تي "منہ" آندل آهي، جيڪي مصنف جا آهن.

ٻنهي نسخن ۾ آندل حاشيہ پڻ مون ترجمي ۾ هن خيال هيٺ شامل ڪيا آهن تہ ممڪن آهي اهي مصنف جا هجن. جيتوڻيڪ اهو خيال هن حوالي سان ڪمزور ٻہ آهي تہ ٻنهي ڪاتبن جا حاشيا الڳ الڳ قسمن جا آهن مصنف جا هجن ها تہ ٻنهي ڪاتبن جي نقل ۾ فرق نہ هجي ها. پر تنهن باوجود اهو خيال بلڪل رد نہ ٿو ڪري سگهجي جو امڪان اهو ٻہ آهي تہ مصنف جي تفصيلي منهيات مان هر ڪاتب پنهنجي پنهنجي چوند مطابق مختلف حاشيہ چاڙهيا هجن.

عبدالله ولد محمد واري نسخي ۾ ڪاتب ٻہ ڪي حاشيہ چاڙهيا آهن. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو تہ ڪاتب پاڻ ٻہ وڏو عالم ۽ قابل شخص آهي. حاشين جي آخر ۾ پاڻ "لڪاتبہ عفي عنہ" جي لفظن سان ان جي نشاندهي ڪئي اٿس. هن نسخي ۾ هڪ هنڌ

www.maktabah.org

مخدوم عبدالڪريم متعلوئ جو حاشيو ۽ هڪ هنڌ مخدوم محمد هاشم جو حاشيو پڻ چاڙهيل آهي. هن نسخي ۾ آخر ۾ مصنف طرفان اهو ڄاڻايل آهي ته:

"مون هيءُ رسالو پنهنجي ياڻيجي شيخ احمد بن سليمان خاطر تاليف ڪيو. الله انهيءَ محب. سندس مڙني فرزندن، دوستن مخلصن ۽ درويشن کي توفيق ڏئي ۽ اعلىٰ منزلن تي پهچائي."

ٻئي نسخي مان عبارت جي هن حصي جو پهريون حصو غائب آهي. ۽ صرف هيءُ موجود آهي:

"الله انهيءَ محب سندس مڙني فرزندن، دوستن، مخلصن کي توفيق ڏئي ۽ اعلىٰ منزلن تي پهچائي."

متن ۾ مصنف جتي ٻڌايو آهي ته 'الله جو نالو ٻڌي ٿنا چوڻ ۽ نبي سائين جن جو نالو ٻڌي درود پڙهڻ ۾ فرق هيءُ آهي ته ٿنا رهجي وئي ته ان جي قضا نه ٿيندي درود قضا ٿيندو.' پهرئين نسخي ۾ هن مسئلي جي علت ۽علت جي علت هن طرح ڄاڻايل آهي:

"چاڪاڻ ته هر وقت ثنا پڙهڻ جو وقت آهي. جو الله جون نعمتون جيڪي ثنا جو موجب آهن سي ته نئين سر نيون ٿيندیون رهن ٿيون، ان ڪري ان جي قضا نه ٿيڻ گهرجي."

ٻئي نسخي هن طرح ان جي صرف هڪ علت بيان ڪئي آهي ته:

"چاڪاڻ ته هر وقت ثنا پڙهڻ جو وقت آهي، ان ڪري ان جي قضا نه ٿيڻ گهرجي."

ان قسم جون ٻيون به ڪوڙ ڳالهيون اهڙيون آهن جن ۾ ٻئي نسخا هڪ ٻئي کان مختلف آهن. ٻنهي نسخن ۾ اهڙو جتي به اختلاف ڏٺو ويو آهي، اتي ان جي حاشيي ۾ پڻ نشاندهي ڪئي آهي. ۽ ضروري تصحيح به ڪئي آهي. ٻنهي نسخن ۾ نندا وڏا عنوان: ڳاڙهيءَ مس سان نمايان آهن البته پهرئين نسخي جي پوئين حصي ۾ عنوان

www.maktabah.org

جي جڳهه خالي ڇڏيل آهي. شايد پوءِ لکڻ جي ارادي سان ڇڏڻ کان پوءِ اهي جايون کانئس رهجي ويون آهن. عبدالله پنهنجي نسخي جي پڄاڻي هنن لفظن سان ڪئي آهي:

"مفتاح الصلواة، خام نويس، الله جي ڪمزور ٻانهي، فقير پر تقصير عبد الله ولد مرحوم مغفور محمد عابد غفرالله له ولوالديه و لجميع المؤمنين آمين ثم آمين جي هٿن سان ڏينهن خميس ٽيويهين شعبان 1276ھ ۾ لکجي پورو ٿيو.

ترجمه شعر: الله! جنهن هيءُ لکيو آهي، تنهن جا گناه معاف ڪر ۽ بهشت عطا ڪر، لکت زمانن تائين ورقن ۾ رهندي. پر لکندڙ متيءَ ۾ ملي ويندو."

شڪرگذاري:

آخر ۾ آءٌ محترم انعام شيخ صاحب سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جن جو نهايت شڪرگذار آهيان جن هن ڪتاب کي بورڊ طرفان ڇپائڻ ۾ خاص دلچسپي ورتي ۽ مخدوم سليم الله صديقي پڻ شڪريه جو مستحق آهي جو اصل ۾ اهو ئي هن ڪتاب جي ترجمي جو سبب بنيو. نه رڳو زور پري ترجمي ڪرڻ لاءِ آماده ڪيائين پر پڄاڻي جو سلسلو ايستائين نه ڇڏيائين جيستائين مون ترجمو مڪمل نه ڪيو.

*

www.maktabah.org

بسم الله الرحمان الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلواه والسلام علىٰ رسوله محمد سيد الاولين و الآخرين وعلىٰ آله واصحابه ومن تبعهم اجمعين !

الله تنهنجو بخت پلو ڪري ! تو ڪي ڄاڻڻ گهرجي تہ هر عاقل ۽ بالغ (جيڪو ديني احڪامن تي عمل جو ذميوار آهي، تنهن) تي فرض جو ڄاڻڻ فرض، واجب جو ڄاڻڻ واجب، سنتن جو ڄاڻڻ سنت ۽ مستحبن جو ڄاڻڻ مستحب آهي. ڇاڪاڻ تہ سيني فرضن مان سڀ کان اهم بدني فرض نماز آهي، تنهن ڪري ان جا فرض، واجب، سنتون ۽ مستحب وڏي اهميت وارا آهن. ايستائين جو فتاويٰ ڪبيري، ناصري، شهابي ۽ مسعوديءَ ۾ آيو آهي تہ جيڪو نماز جا فرض ۽ واجب نہ ٿو ڄاڻي تنهن جي نماز جائز ڪانهي. ۽ شيخ ابو حفص ڪبير فرمايو آهي تہ اهو ڪافر ٿي پوندو. نعوذ بالله منها. تنهن ڪري پهريائين هر هڪ جي تعريف بيان ڪيان ٿو. تنهن کان پوءِ انهن جو نماز بابت بيان ڪندس.

فرض، واجب، سنت ۽ مستحب جي تعريف:

فرض: جيڪو دليل قطعي، جنهن ۾ ڪوبہ شڪ شبهو نہ هجي، سان ثابت ٿئي، جنهن جو الله تعالي نص قرآنيءَ سان حڪم فرمايو هجي، يا متواتر حديث يا اجماع امت سان ثابت هجي. ڪنهن حڪم جي فرضيت تي جيڪڏنهن سڀ مجتهد متفق آهن تہ ان جو منڪر ڪافر آهي. پر جيڪڏهن ڪن وٽ فرضيت هجي ڪن وٽ نہ، تہ ان صورت ۾ منڪر فاسق ٿيندو. فرض ڇڏڻ سان آخرت ۾ عذاب جو مستحق ٿيندو. پر الله جي مهر بخشش سان بچي سگهندو. نماز ۾ ڪو بہ نماز جو فرض ڇڏڻ سان نماز جائز نہ ٿيندي.

واجب: جيڪو قرآن مان غير منصوص ظني دليل يا حديث غير متواتر سان ثابت هجي، اهو الله جو حڪم هجي،

www.maktabah.org

نبي صلي الله عليه وسلم جن طرفان هميشه ڪيل هجي. ۽ ان جي ڇڏيندڙ بابت تنبيه به ڪيل هجي. ان جو حڪم اهو آهي ته واجب جو منڪر فاسق آهي. مجتهدن وٽ گمراهه آهي، ڇاڪاڻ ته انهن وٽ ان جو وجوب ثابت آهي. ۽ اهو نه ڪرڻ سان عمل مڪروهه تحريمي ٿيندو، يعني دنيا ۾ حرام جي ويجهو ۽ آخرت ۾ ثواب کان محرومي جي باعث ٿيندو. جيتوڻيڪ قضا جي فرضيت متاڻس لهي ٿي وڃي، البت قضا جو وجوب ثابت آهي. ۽ غالب گمان مطابق عذاب جو سبب پڻ ٿيندو، جيڪڏهن قضا نه ڪيو ويو. پر جي الله پنهنجي خاص مهر سان ڪيس معاف فرمائي ته پي ڳالهه آهي.

سنت: جيڪا پيغمبر ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کان ثابت هجي. قول، فعل، رضا يامڙني صورتن ۾ ان جو گهٽو تاڪيد فرمايو هجي. ۽ اهو عمل ايتري ڪثرت سان ڪيل هجي جو چيو اٿن ته عمر ۾ ٻن ڀيرن کان مٿي ترڪ نه ڪيل هجي.

ان جي حڪم جون ٽي صورتون آهن: جيڪڏهن سنيت جو ثبوت خبر واحد سان آهي ته ان جو منڪر بدعتي ۽ بچڑو (بدڪار) آهي، پر جيڪڏهن سنيت جو ثبوت خبر مشهور سان آهي، ته ان جو منڪر فاسق آهي، جيڪڏهن خبر متواتر سان آهي ته منڪر ڪافر آهي. پر جيڪڏهن نعوذ بالله اهانت ۽ گهٽ ڏيکارڻ واري انداز سان انڪار ٿو ڪري ته ان صورت ۾ ڪافر ٿي ويندو. سنيت جو اعتقاد قبول ڪرڻ کان پوءِ ان جي نه ڪرڻ سان ثواب جو نقصان ٿيندو ۽ دنيا ۾ مڪروهه تنزيهي ۽ عتاب جو موجب ٿيندو. ڪجهه محقق سخت تاڪيد واري سنت موڪده جي ڇڏڻ کي گناهه ۾ واجب جيان چون ٿا. جيڪڏهن سنت تي عمل ڪرڻ کي ڪجهه نه سمجهي، آسان سمجهي (يعني اهو سمجهي ته عمل ٿيو ته ڇا جي نه ٿيو ته ڇا) ڇڏجي ته ان ۾ ڪافر ٿيڻ جو خوف آهي. پر جيڪڏهن پاڻ کي (نه ڪرڻ جي صورت ۾) قصور وار سمجهي ٿو ته معافيءَ جي اميد ڪري سگهجي ٿي.

www.maktabah.org

مستحب: ان عمل کي چئبو آهي جنهن جو نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ثواب بيان ڪيو هجي، ۽ ڪڏهن پاڻ ب ڪيو هجي ۽ اهو عبادت جي سلسلي جو عمل هجي، عادت جي سلسلي مان نہ هجي، ان کي سنت استحبابي پڙ چوندا آهن. ڪي مستحب سلف ۽ خلف مان پڙ آيل آهن (مڙني) مستحبن جو منڪر نہ ڪافر آهي نہ فاسق نہ بدعتي نہ گنهگار ها البتہ جيڪڏهن اهڙي مستحب جو انڪار آهي، جنهن جي استحباب جو ثبوت نبي صلي الله عليه وسلم جن جي سنت (حديث) سان ٿيو هجي، جيئن اڳي معلوم ٿي چڪو (تہ پوءِ گنهگار ٿيندو) اهڙيءَ طرح ان تي عمل نہ ڪندڙ کان پڙ ڪنهن ب صورت ۾ پڇاڙو ڪونہ ٿيندو. پر اهو فضيلت جو تارڪ ۽ ثواب کان محروم ٿيندو. ۽ ان تي عمل ڪندڙ وڏي ثواب سان سرفراز ٿيندو. صلاحيت پريو ۽ سوپارو ٿيندو.

فرض، واجب ۽ سنتن بابت شعر:

سنڌ جي عالمن مان ڪنهن بزرگ[1] نماز جي فرضن واجبن ۽ سنتن کي هيٺين ٿن بيتن ۾ اشارن سان بيان ڪرڻ فرمايو آهي. جن جي حضرت صاحب[2] جن جا فرزند گهڻو ڪري تعليم ڏيندا رهندا آهن.

فرائض نہ ڄاڻي تہ ٿئي منجهہ قلق
اججس نوق تقق رسق
جي واجب نہ ڄاڻي تہ ٿئي منجهہ خطر
فضت تقت لقت جسر
جي سنت تون ڄاڻين تہ ٿين پيشوا
روث تبت تست ددا

---

(1) (المكتوب الحبيب ۾ هن شعر جي نسبت سنڌ جي عالم محمد زاهد ڏانهن ڪئي ويئي آهي، جيڪو پڙ پاڻ جو هو)

(2) يعني ابوالبرڪات شاه عيسىٰ جنداللہ جيڪو هن ڪتاب جي مصنف جو پيءُ آهي.

www.maktabah.org

هن جو تفصيل معتبر ڪتابن منجهان ڄاڻايان ٿو، پر ضرورت بنا ڪوبہ حوالو نہ ڏنل آهي.[1]

الف: شعر جي پهرئين لفظ الف مان مراد آهي انگڙا (بدن) جي پليتي پاڪ ڪرڻ.

پهريون فرض:

انگڙا يعني بدن جي پليتي پاڪ ڪرڻ آهي، پليتي ظاهري يا معنوي. جن جو فقيهن پنهنجي عرف ۾ "حدث" ۽ "خبث" (گندگي) سان تعبير ڪيو آهي. ۽ حدث ۾ قسم آهي. هڪ 'اصغر' جنهن سان وضو واجب ٿيندو آهي ۽ ٻيو 'اڪبر' جنهن سان غسل واجب ٿيندو آهي.

فصل

وضوءَ جو بيان

وضوءَ جا فرض:

وضوءَ ۾ چار شيون فرض آهن.

1- منهن ڌوئڻ،[2] پيشاني جي وارن کان وٺي ڪاڌيءَ جي هيٺان تائين، ۽ ٻنهي ڪنن جي هڪ پاپڙيءَ کان ٻي پاپڙيءَ تائين.[3] پر جيڪڏهن ڏاڙهيءَ جاوار گهاڻا آهن تہ ان صورت ۾ ڪاڌي هيٺ تائين ڌوئڻ جي بجاءِ چوٽين حصي ڏاڙهيءَ جي مسح فرض ٿيندي. جيئن مشهور آهي، پر صحيح اهو آهي. تہ جيڪي وار منهن جي

---

[1] يعني مسئلن جي ڪنهن ڪتاب ڏانهن نسبت نہ ڪيل آهي. البتہ جتي ضرورت سمجهي وئي آهي، جيئن ڪو مسئلو مشهور ۽ غير مفتيٰ بہ قول جي خلاف آهي. (تہ پوءِ حوالو ڏنل آهي).

[2] منهن ڌوئڻ جو طريقو هيءُ آهي تہ ساڄي هٿ جي لپ ٺاهي ان جي پٺ ڪاهي هٿ جي پيٽ تي رکي. ۽ منهن جي مٿئين حصي (پيشاني) کان هلڻ شروع ڪري. من العيني شرح صحيح البخاري نقل عن زاهد السرخي.

[3] ان جا وار ڌوئڻ مان مراد انهن تي پاڻي وهائڻ آهي. جيئن ان جي تصريح زخار ۾ ٿي آهي. منہ قدس سرہ. ۱

www.maktabah.org

حد ۾ اچن ٿا تن جو ڏوئڻ فرض آهي، جيئن سراج الوهاج ۾ آهي ۽ ان تي فتويٰ آهي، جيئن ظهيريه ۾ آهي، هن کان سواءِ ٻيون جيڪي بہ روايتون آهن. تن کان رجوع ڪيو ويو آهي جيئن بدائع ۾ آهي. بحرالرائق ۾ آهي تہ مصنفن تي عجب ٿو ٿئي تہ صحيح ۽ مفتي بہ روايت، جنهن ڏانهن رجوع ڪيو ويو آهي، سا چڏي ٿا ڏين ۽ ٻيون روايتون بيان ڪريو ٿا چڏين.

2- ٻنهي هٿن ٻانهن جو ٿونٽين تائين ڏوئڻ.

3- ٻنهي پيرن جو پيڏين تائين ڏوئڻ (ٿونٽيون ۽ پيڏيون فرض ۾ شامل آهن)

4- چوٽون حصو مٽي جو، جتان سولو لڳي، مسح ڪرڻ

وضوءَ جون سنتون:

وضوءَ ۾ تيرهن سنتون آهن:

1- ٻئي هٿ جوڙن تائين، پهريائين جدا جدا ۽ پوءِ گڏ ڏوئڻ

2- شروع ڪرڻ مهل "بسم الله العظيم والحمد لله علىٰ دين الاسلام" چوڻ پر جي صرف بسم الله الرحمن الرحيم چوي تہ بہ سنت ادا ٿي ويندي.

3- ڏندڻ ڪرڻ[1] گرڙيون ڪرڻ[2] مهل، جي موجود نہ هجي تہ اگرين سان ڏندن کي صاف ڪرڻ. يا ٽلهي پاڪ ڪپڙي سان صاف ڪرڻ سان بہ ثواب حاصل ٿيندو. ڏندڻ وڻ جو هجي اهو سنت آهي.[3] نہ هجي تہ ڪڙو هجي يا ڪنهن اهڙي شيءِ جو هجي جيڪا صفائيءَ جو موجب ٿي سگهي. چيچ (چيٽ) جهڙو ٽلهو[4] ۽ هڪ گرانٽ ڊگهو هجي. ان جي هٿ ۾ جهلڻ جوسنت طريقو هن

---

[1] ڏندڻ ڪرڻ جا هي فائدا آهن: وات پاڪ ٿئي ٿو. الله راضي ٿئي ٿو، شيطان کي پري ڀڄائي ٿو. ملائڪن کي خوش ڪري ٿو، گناه ڇاڻي ٿو، نيڪيون وڌائي ٿو، بيماري ختم ڪري ڏند مضبوط ڪري ٿو. معدي کي سگهه ٿو بخشي، خشبو پيدا ڪري ٿو ۽ اکين کي روشن ڪري ٿو. (شرح منيه)

[2] صحيح اهو آهي تہ ڏندڻ ڪرڻ مستحب آهي. جيئن شرح هدايه ۾ ۽ ڪفايه ۾ آهي. تہ صحيح اهو آهي تہ ڏندڻ ڪرڻ سنت آهي.

[3] ڏندڻ اهڙي وڻ جو هجي جيڪو ڪڙو هجي، تہ جيئن وات کي پاڪ ڪري البتہ اراڪ جي وڻ جو ڏندڻ وڌيڪ بهتر آهي زيتون جي وڻ جو پڻ مبارڪ آهي.

[4] آگر برابر ٽلهو هجي ڊگهو گرانٽ هجي ۽ ان کان ڊگهو شيطان جي سواري آهي.

www.maktabah.org

طرح آهي ته نندي آگر ۽ آگوٺو ڏنڊ هيٺان ۽ ٽي آگريون مٿان هجن. نندي آگر ڏنڊ جي پوئين حصي کان ۽ آگوٺو منڊ واري پاسي کان هيٺان هجي ۽ ٽي آگريون مٿان هجن جيئن بحرالرائق ۾ آهي، شروع مٿين ڏنڊن جي ساڃي کان ڪري ڪاهي طرف وڃجي، ان کان پوءِ هيٺين ڏنڊن کي ساڳئي طريقي سان ڪجي. شرح منية المصلي: ان طرح هر پاسي کان ٽي دفعا ٽن پاٽين سان ڏنڊن ڪرڻ گهرجي.[1] بحرالرائق.

4- گرڙيون ڪرڻ. يعني وات ۾ پاڻي ڪڍي ڦيرائڻ. ڪن ڪتابن ۾ گرڙا ڪرڻ سنت چيو ويو آهي. ته جيئن نڙيءَ تائين پاڻي پهچي.

5- نڪ کي پاڻي ڏيڻ. ساڃي هٿ سان پاڻي ڏجي ۽ ڪاهي سان صاف ڪري وڌجي. ڪن روايتن مطابق انهيءَ ۾ بہ مبالغو ڪرڻ سنت آهي. اهو هن طرح ته اگر سان پاڻي نڪ جي هڏي تائين پهچائي "عيون" ۾ گرڙيءَ ۽ نڪ کي پاڻي ڏيڻ ۾ مبالغو مستحب ڄاڻايو ويو آهي ۽ اهو بہ سنت آهي ته گرڙي توڙي نڪ کي پاڻي ڏيڻ مهل هر پيري نڻون پاڻي ڪڍڻ گهرجي.

6- هر عضوي کي ٽي پيرا ڏوئڻ، پر پهريون دفعو فرض ۽ ٽي پيرا سنت آهي، ۽ هر پيري هرهڪ سڃي عضوي تي پاڻي ڦيرائڻ گهرجي. بحرالرائق.

7- وضوءَ يا پاڪائي جي دل ۾ نيت ڪرڻ. وات سان چوڻ مستحب آهي، جيڪڏهن نيت نہ ڪبي ته وضوءَ جو ثواب نہ ٿيندو جيتوڻيڪ نماز جائز ٿي ويندي ۽ نيت منهن ڏوئڻ وقت ڪرڻ گهرجي (سراج الوهاج). شايد ان مان مراد اها آهي ته نيت دير ۾ دير منهن ڏوئڻ تائين ڪجي ان کان وڌيڪ دير جائز ناهي، ڇاڪاڻ ته پهريون فرض آهي، پر ان کان اڳ ۾ نيت ڪرڻ جائز آهي، نماز تي

---

[1] هيءُ وضوءَ جي سنت آهي نماز جي سنت ناهي. ان ڪري جيڪڏهن ظهر لاءِ وضو ڪرڻ مهل ڏنڊن ڪري ڇڏيو نمازون پڙهيون ويون ته سڀني ۾ ڏنڊن جي فضيلت حاصل ٿيندي. اهو اسان (حنفين) وٽ آهي. شروع مٿين ڏنڊن جي ساڃي کان ڪجي ان کان پوءِ هيٺين ڏنڊن کان. ان کان مٿين ڏنڊن جي ڪاهي ۽ پوءِ هيٺين جي ساڃي کي ڏنڊن ڪجي. وات جي اندران زبان جي هيٺان ۽ مٿان کان ڪرڻ گهرجي.

www.maktabah.org

قياس ڪندي بشرطيڪ اجنبي وچ ۾ نہ اچي. ان ڪري صاحب عيون نيت ڪي پهرين سنت قرار ڏنو آهي / ڳئيو آهي.

8- ڏاڙهيءَ جو خلال ڪرڻ. ان جو طريقو اهو آهي ته هيٺان کان ڏاڙهيءَ ۾ آڱريون ڏئي مٿئين پاسي آڻجن. جمع الجوامع ۾ حديث آيل آهي ته پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن لپ پاڻيءَ جي ڏاڙهيءَ ۾ هيٺ تائين پهچائيندا هئا. ان کان پوءِ ڏاڙهيءَ جو خلال ڪرڻ فرمائيندا هئا.

9- ٻنهي هٿن ۽ ٻنهي پيرن جي آڱرين جو خلال ڪرڻ. ان جو هٿن بابت طريقو هيءُ آهي ته ٻنڌڙ آڱريون هڪ ٻئي ۾ داخل ڪجن، ته جيئن تسبيڪ حاصل ٿئي. ۽ پيرن بابت طريقو هي آهي ته کاهي هٿ جي ننڍي اڱر سان ساڄي پير جي ننڍي آڱر کان شروع ڪري. ۽ کاهي پير جي ننڍي چيڇ تي ختم ڪجي.

10- سڄي مٿي جي مسح ڪرڻ. ان جي صورت اها آهي. ته ٻئي ترين پاڻيءَ سان آليون ڪري مٿي جي اڳئين حصي کان ڇڪي اهڙيءَ طرح ڪياڙيءَ تائين آڻجن جو سڄو مٿو ان ۾ لپيٽجي وڃي. ان کان پوءِ ٻنهي هٿن جي اشهد آڱرين سان ڪن جو اندريون حصو، ۽ ٻنهي آڱوٺن سان ڪن جو ٻاهريون حصو مسح ڪجي.

11- ٻنهي ڪنن جي مسح لاءِ نئون پاڻي نہ ڪٽڻ ان ڪري پاڻي سان مسح ڪرڻ جيڪو مٿي جي مسح لاءِ هٿ آلا ڪري ڪنيو ويو آهي.

12- ترتيب جي رعايت ڪرڻ يعني پهريائين منهن ڏوئڻ پوءِ هٿ، ان کان پوءِ مٿي جي مسح ڪرڻ ۽ پوءِ پير ڏوئڻ. جيئن نص قرآن ۾ آيو آهي.

13- لڳاتار ڪرڻ. يعني هڪ ٻئي پٽيان[1] ائين ڏوئندو وڃڻ جو ٻئي عضوي ڏوئڻ وچ ۾ ايترو وقفو نہ ٿئي جنهن سان عضوا هوا تي سڪي وڃن. ۽ پيرن ڏوئڻ کان اڳ، عضوا رومال سان خشڪ نہ

---

[1] هڪ ٻئي پٽيان ڏوئڻ ۾ الڳ الڳ عضون جو هڪ ٻئي پٽيان ڏوئڻ مراد آهي. هڪ عضوو لڳاتار ڏوئڻ مراد ناهي. انڪري جيڪڏهن هڪ ٻانهن ته لاڳيتو ڏوتائين پر ٻي ٻانهن ايترو دير سان ڏوتي وٺي جو پهرين سڪي وڃي ته اهو سنت جي خلاف آهي. ان ڪري عضوا هڪ ٻئي پٽيان ڏونجن. البت جيڪڏهن هڪ پيرو منهن ڏوتائين گهڻي دير کان پوءِ ٻيهر ڏوتائين وري ٽيهر ڏوتائين ته اهو سنت جو تارڪ نہ ٿيندو. ڇاڪاڻ ته لاڳيتو ڏوئڻ مختلف عضون ۾ مراد آهي. هيءَ صورت مصفي ۾ مذڪور آهي. نقل من عمده من عينه.

www.maktabah.org

ڪجن. ائين ڪرڻ منع آهي يعني آلي مٽان آلو ڪندو وڃجي.ائين معراج الدراية عن شمس الائمة حلوائي ۾ آهي. هنن سنتن کان سواءِ بہ ڪجھ سنتون چيون وڃن ٿيون پر ڪن انهن کي مستحبن ۾ شمار ڪيو آهي. ۽ اهو ئي صحيح چوڻ آهي.

وضوءَ جا مستحب:

وضوء جا مستحب پندرهن آهن:

1- شروع ڪرڻ وقت تعوذ ۽ تسميع يعني بسم الله العظيم[1] چوڻ[2]
2- قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ
3- ساڄي کان شروع ڪرڻ
4- شهادت جو ڪلمو ۽ درود هر فرض عضوي تي پڙهڻ. نسائي ۽ بين ڪتابن ۾ آيل صحيح حديث ۾ آهي تہ جيڪو سبحانک اللهم وبحمدک اشهد ان لا اله الانت[3] استغفرک واتوب اليک وضوء کان پوءِ چوندو. تہ ان جا عمل ضايع نہ ٿيندا. مسلم جي حديث ۾ آهي تہ (اشهد ان لا اله الا الله وحده لاشريک له واشهد ان محمدا عبده ورسوله) وضوءَ کان پوءِ جيڪو چوندو الله تعالي ان لاءِ بهشت جا ائئي دروازا کولي ڇڏيندو. جتان وٹيس اتاهون گهڙي. مسنون دعائون پڻ پڙهڻ مستجب آهن. جمع الجوامع ۾ علي بن ابي طالب کان مروي آهي تہ نبي صلي الله عليه وسلم جن هٿن ڏوئڻ وقت: بسم الله العظيم والحمد لله علي دين الاسلام چوندا هئا. کانئن هک بي روايت مروي آهي تہ وضو ڪندي، گرڙي ڪرڻ مهل: اللهم لَقِن حجتي، نک کي پاڻي ڏيڻ مهل: اللهم لاتحرمني مِنْ رائحة الجنة، منهن ڏوئڻ وقت: اللهم بيض وجهي يوم تبيض وجوه وتسود وجوه، ساڄي هٿ ڏوئڻ مهل: اللهم اعطني کتابي بيميني، کاپي هٿ ڏوئڻ وقت:

---

(1) والحمدلله علي دين الاسلام. الاسلام حق والکفر باطل. اللهم ثبتنا علي الاسلام.

(2) نماز وقت ننڊ پيل کي جاڳائڻ، حالانک وقت ڏسکهو هجي، وقت نڪرڻ جو خوف بہ نہ هجي ڇاکاڻ تہ ننڊ غافل ڪندڙ آهي، ۽ غافل کي خبردار ڪرڻ واجب آهي ڪذافي الاذکار خلاصہ الفقہ من عينه.

(3) عبدالله واري نسخي ۾ (وحده لاشريک لک) جا لفظ وڌايل آهن.

www.maktabah.org

اللهم اجعل الخلد[1] بشمالي ولاتجعلها مغلولة الي عنقي، مٿي جي مسح وقت: اللهم غَشِنَا برحمتک فانانخشیٰ عذابک، اللهم لاتجمع بين نواصينا واقدامنا، ڪنڌ جي مسح ڪرڻ مهل: اللهم نجنا من مقطعات النيران[2] ۽ پيرن ڏوئڻ[3] مهل: اللهم ثبت قدمي علیٰ الصراط يوم تزل فيه الاقدام چوڻ فرمائيندا هئا. پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم وضو پورو ڪري اٿڻ وقت فرمائيندا هئا: اللهم كما طهرتنا بالماء فطهرنا من الذنوب. ان کان پوءِ روايت آهي ته جيڪو هيءُ دعائون پڙهندو، هر قطرو جيڪو وضوءَ وقت جسم مان ٽپڪندو ان مان الله تعالي فرشتو پيدا ڪندو، جيڪو ان لاءِ قيامت جي ڏينهن تائين استغفار ڪندو رهندو. ۽ سندس گناهه بخشيا ويندا. (انتهي محصله). وضوءَ کان پوءِ آية الڪرسي ۽ انا انزلناه پڙهڻ گهرجي. حديثن ۾ ان جو وڏو ثواب آيل آهي. وڌيڪ دعائون فتوح الاوراد ۾ ڏسي سگهجن ٿيون.

5- مندي، جيڪڏهن خلاصي هجي ته ان کي ڦيرائڻ مستحب آهي. پرجيڪڏهن سوڙهي آهي ته پوءِ ان کي ڦيرائڻ لاز آهي ته جيئن اندر تائين پاڻي پهچي سگهي.

6- ڪنڌ جو مسح ڪرڻ[4] (مٿي جي مسح مهل) ڪن عالمن ساڃي کان شروع ڪرڻ ۽ ڪنڌ جي مسح ڪرڻ کي سنت شمار ڪيو آهي.

7- ڏوتل عضون مٿان ڏوئڻ مهل هٿ ڦيرائڻ.

8- پرن، پنبڙين ۽ اک جي پاسن کي چگيان ڏوئڻ.

9- منهن ڏوئڻ جي شروعات پيشاني کان ۽ هٿن پيرن جي آگرين کان ۽ مٿي جي مسح اڳيان کان شروع ڪرڻ.

---

(1) عبد الله واري نسخي ۾ "اجعل الخلد" ڪٽي ان جي جاءِ تي "لا تعطني كتابي" ڏنو ويو آهي.

(2) او يقول اللهم اعتق رکبتي من النار واحفظني من السلاسل والاغلال. شرح منيه

(3) پيرن ڏوئڻ جي دعا کان پهريائين عبدالله واري نسخي ۾ ڪنن جي مسح جي دعا هن طرح ڏنل آهي "اللهم اجعلني من الذين يستمعون القول فيتبعون احسنه"

(4) ڪنڌ جي مسح ٽن آگرين جي پٺ سان ڪرڻ به سنت آهي (خنصر بنصر ۽ وچين)

www.maktabah.org

10- وضو ڪرڻ مهل زبان سان نيت ڪرڻ ۽ هيءُ چوڻ "نويت ان اتوضأ لرفع الحدث امتثالا لامرالله تعالي."

11- پاڻ وضوءَ جو عمل ڪرڻ. ان ۾ ڪنهن کان ڪو هيلپو نہ وٺڻ.

12- وضوء جي بچيل پاڻيءَ کي (ڪعبي ڏانهن منهن ڪري) اڀي بيهي پي ڇڏڻ.

13- وضوءَ جو شڪر ادا ڪرڻ.

14- هر نماز لاءِ نئون وضو ڪرڻ.

15- وضوءَ کان پوءِ منهن آسمان ڏانهن ڪري شهادت جو ڪلمو پڙهڻ.

هنن مستحبن کان سواءِ بہ ڪوڙ آهن. جيڪي ڪفايت المؤمنين وغيره ڪتابن ۾ آيل آهن. جيئن وقت کان اڳي وضو ڪري نماز لاءِ ويهڻ. خالي ٽيل ٽانو پري ڇڏڻ. ڏاڑهي کي ڦٽي ڏيڻ. جيڪڏهن گهاٽي هجي. وضوء کان پوءِ ڏهہ ڀيرا درود پڙهڻ. پر ايترو تعداد وڌيڪ اهم آهي.

وضوءَ جا مڪروهہ:

وضوءَ جا مڪروهہ چوڏهن آهن:

1- اٺ ڏوتل هٿ ٽانو ۾ وجهڻ. پليتي جي شڪ نہ هئڻ مهل ڏوئڻ مستحب، شڪ هئڻ مهل ڏوئڻ سنت ۽ پڪ هئڻ وقت ڏوئڻ فرض آهي.

2- دنياوي ڳالهہ هولهہ وچ وضوءَ دوران ڪرڻ، مطلوب المؤمنين ۾ آهي تہ حرام آهي.

3- پاڻي گهٽو هارڻ[1] پاڻيءَ جي ٻن رطلن، جيڪي مڻ برابر آهن، سان وضو ڪرڻ گهرجي. اهو سنت آهي. (هن مڻ مان اسان واري

---

[1] آداب مان آهي تہ پاڻيءَ ۾ اسراف نہ ڪجي. اهو منع ڪيلن مان بہ ڳڻيو ويو آهي. بلڪ حرام بہ سڏيو ويو آهي. چو نہ وضو ڪندڙ درياءَ ڪناري هجي. ڇاڪاڻ تہ الله جو فرمان آهي "ولا تبذر تبذيرا" ۽ نبي صلي الله عليه وسلم جن کان مروي آهي تہ وضوءَ ۾ بہ اسراف ٿيندو آهي. عبدالله بن عمر کان مروي آهي تہ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جو سعد متان گذر ٿيو. پاڻ فرمايائون هيءُ اسراف چو؟ سعد چيو ڇا وضوءَ ۾ بہ اسراف ٿيندو آهي. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ها وهندڙ درياءَ تي چو نہ بيٺل هجي تہ بہ اسراف ٿيندو. (جيڪو منع آهي)

www.maktabah.org

زماني وارو مڙ مراد ناهي) ٽن رطلن کان مٿي پاڻي هارڙ اسراف آهي. ۽ رطل ويهن پيسن برابر وزن جو آهي. پر جيڪڏهن ان کان وڌيڪ تي دل مطمئن ٽئي ٽي جو ٽي پيرا ڏوئڻ نہ ٿو ٽئي، تہ وڌيڪ پاڻيءَ ۾ بہ ڪوحرج ڪونهي، پر ٽي پيرا ڏوئڻ کان مٿي مڪروهہ آهي.

4- منهن تي زور سان پاڻي هٽڻ.

5- اس تي ٽامي جي ٽاون ۾ گرم ٽيل پاڻيءَ سان وضو ڪرڻ.

6- اکيون ۽ چپ، منهن ڏوئڻ وقت سُڪ بند ڪرڻ.

7- پليتيءَ واريءَ جڳهہ تي وضو ڪرڻ.

8- ساڄي هٿ سان نڪ صاف ڪرڻ.

9- استنجا واريءَ جڳهہ تي وضو ڪرڻ.

10- پيشاب جي جڳهہ تي وضو ڪرڻ.

11- کاهي هٿ سان گرڙي ڪرڻ ۽ نڪ کي پاڻي ڏيڻ.

12- ٽانو پنهنجي لاءِ مخصوص ڪرڻ ۽ ٻئي کي ان ۾ وضوءجي اجازت نہ ڏيڻ.

13- ٽن پيرن کان گهٽ ڏوئڻ.

14- وضوءَ وارا عضوا اهڙي رومال سان اگهڻ جنهن سان استنجا جي جڳهہ اگهي وئي هجي، پر ٻئي ڪپڙي سان اگهڻ ۾ حرج ڪونهي. افضل اهو آهي تہ گرميءَ جي مند ۾ نہ اگهجي چاکاڻ تہ وضوءَ جو پاڻي نور جو سبب آهي. جيئن حديث ۾ آهي، ضرورت ۾ اگهي سگهجي ٿو. ڪن ڪتابن ۾ ٽامي جي ٽانو ۾ وضو ڪرڻ مڪروهہ قرار ڏنو ويو آهي، انهن کان سواءِ ٻيا مڪروهہ بہ بيان ڪيا ويا آهن جيئن کاهي کان عضون ڏوئڻ جي شروعات ڪرڻ. مٿي جي مسح ہن ٽن پيرن کان مٿي ڪرڻ. وضوءَ جي پاڻيءَ ۾ ٽڪڻ يا نڪ جو پاڻي اڇلڻ يا ڦوڪون ڏيڻ. وهندڙ پاڻي ڇو نہ هجي پر هيءَ تعداد وڌيڪ اهم آهي.

www.maktabah.org

وضو ڀڃندڙ:

وضو ڀڃندڙ هيءُ آهن:

- نمازيءَ جي بدن مان پليتيءَ جو نڪرڻ، جيئن پيشاب، پاخانو. هوا (ٽٽُ قوس) رت، پونءِ وغيره.
- پريل وات ٿي. اها ڪوڙي هجي، خون، ڪاڏو يا پاڻي هجي، پر جي بلغم اچي تہ وضو نہ ڀڃندو، ٽڪ ۾ جيڪڏهن رت اچي تہ، ٽڪ جو مقدار وڌيڪ آهي تہ وضو نہ ڀڃندو.
- پيٽ ۾ هڪ وڪڙ سان ڪجهہ پيرا ٿوري ٿي اچي وڃي اها سموري ڳڏائي جيڪڏهن پريل وات برابر ٿي وڃي تہ ان سان وضو ڀڃي پوندو.
- اهڙي نندِ، جنهن ۾ بدن جي چٽني طرفن مان هڪ طرف زمين تي لڳل هجي (پيٽ، پٽ، ڪاهو يا ساڃو پاسو زمين تي ڪٽل هجي) يعني ڏڪهو ستل هجي، تہ اها نندِ وضو ڀڃي ڇڏيندي.
- اهڙي نندِ جنهن ۾ ماڻهو پاسي ڀر ويٺل هجي، يا ٻہ پير ٻاهر هڪ طرف نڪتل هجن يا ٽيڪ ڏئي ويٺل هجي ۽ ٽيڪ ڪڍي وڃي تہ ڪري پئي، تہ ان صورت ۾ وضو ڀڃي پوندو.
- بيهوشي ۽ چريائي وضو ڀڃندڙ آهي.
- مستي ۾ وضو ڀڃندڙ آهي. پر ان جي حد وضو ڀڃڻ ۾ اها آهي تہ هلڻ ۾ فرق ۽ تبديلي نظر اچي ۽ حرمت ۾ حد اها آهي تہ ڳالهائڻ ۾ تبديلي ظاهر ٿئي ۽ مارڻ ۾ حد اها آهي تہ سمجهہ، عقل ۽ سڃاڻ ۽ فرق ڪرڻ جي سڃاڻ ڦري وڃي.
- بالغ نمازي جو رڪوع ۽ سجدي واريءَ نماز ۾ ٽهڪ ڏيڻ وضو ڀڃي ڇڏيندو. پر جنازي نماز يا تلاوت جي سجدي ۾ وضو نہ ڀڃندو.
- مباشرت فاحشہ، يعني مرد ۽ عورت جو بدن اڳهاڙپ جي حالت ۾ ملي. ۽ مرد جو آلو اٽيل هجي تہ ان صورت ۾ وضو ڀڃي پوندو. پر امام محمد وٽ اٽين ناهي.

www.maktabah.org

- ڦٽ مان ڪيڙي نڪرڻ سان وضو نہ ٽٽندو، جيڪڏهن آلاڻ ناهي. پر پاخاني جي جڳهه تان نڪرڻ سان وضو ٽٽندو. ۽ مرد جي آلت مان نڪرڻ ۾ اختلاف آهي.
- مرداڻي عضوي يا عورت کي ڇهڻ علمائن وٽ وضو ٽٽندڙ ناهي، پر ان ۾ امام شافعيءَ جو اختلاف آهي.

مٿي جيڪو حدث اصغر جي سلسلي ۾ مذڪور ٿيو سو ڪوڙ آهي. باقي رهيو حدث اڪبر. جيئن جنابت، حيض، نفاس، تنهن کان غسل کان سواءِ پاڪائي نہ ٿيندي. ان ڪري غسل جا فرض ڄاڻڻ ضروري آهن.

غسل جا فرض:

غسل جا فرض ٽي آهن:

1- ڪرڙا ڪرڻ
2- نڪ کي پاڻي ڏيڻ
3- سڄي بدن جو ڏوئڻ.

غسل جون سنتون:

1- اوگهڙ ۽ بدن تي جيڪا پليتي لڳل هجي، ان کي ڏوئڻ.
2- ان کان پوءِ وضو ڪرڻ جيئن ان جو طريقو گذري چڪو.
3- جيڪڏهن وهنجڻ واريءَ جڳهه تي پاڻي گڏ ٿي رهيو آهي تہ غسل مڪمل ڪري وهنجڻ واريءَ جڳهه تان نڪري پير ڏوئڻ.
4- غسل ۾ هڪ ٻيو جيڪو اڻ رطلن برابر ٿيندو آهي، مستحب آهي ۽ ٻارهن رطلن کان مٿي پاڻي اسراف آهي.

غسل جا پجندڙ:

غسل پجندڙ هيءُ شيون آهن:

- شهوت جي حالت ۾ منيءَ جو نڪرڻ. يعني آلت عورت جي عضوي مان نڪرڻ وقت اٽيل هجي. يا آلت جو مٿو اڳ يا پٺ ۾ ڏڪيل هجي. ان صورت ۾ مرد ۽ عورت ٻنهي تي غسل واجب

www.maktabah.org

- **حيض:** عورت کي جيڪو حيض (ماهواري) ايندي آهي. گهٽ ۾ گهٽ ان جا ٽي ڏينهن آهن. ۽ وڌ ۾ وڌ ڏهه ڏينهن. اهو پڻ غسل جو موجب آهي.
- **نفاس:** اهو خون جيڪو ٻار جڻڻ پٽيان ظاهر ٿئي، جنهن جي گهٽ ۾ گهٽ مدت ڪابه ڪانهي، وڌ ۾ وڌ چاليهه ڏينهن آهي. اهو پڻ غسل جو موجب ٿيندو آهي.
- **مذي:** اهڙو پاڻي جيڪو مرد ۽ عورت جي پاڻ ۾ ڪيچل ڪرڻ يا آلت جي اٿڻ مهل بنا ٽپ ڏيڻ جي نڪرندو آهي. سو وضو ڀڃڻ جو موجب آهي. غسل جو موجب ناهي.
- **ودي:** اهڙو پاڻي جيڪو پيشاب کان پوءِ ظاهر ٿيندو آهي، سو جيڪڏهن وضو ڪرڻ مهل ظاهر ٿئي تہ ان سان وضو ڀڃي پوندو.[1]
- **تڙ:** اهڙو خواب، جنهن ۾ جماع يا عورت سان ڪيڏن ڏسڻ ۾ اچي ۽ جاڳ کان پوءِ ڪپڙا آلا ملن. ان سان غسل واجب ٿيندو. واقعو وسري ڇو نہ وڃي. پر جي واقعو ياد هجي پر آلاڻ نہ ملي تہ غسل واجب نہ ٿيندو.

غسل جا قسم:

غسل سنت:

وهنجڻ سنت آهي. جمعي ۽ ٻنهي عيدن تي، هر نمازيءَ لاءِ، احرام، حج. ۽ عرفات جي ڏينهن ۾ حاجين لاءِ.

غسل واجب:

ميت: کي غسل ڏيارڻ واجب آهي. يعني هر مئل کي غسل ڏيارڻ جيئري مڙس لازم آهي.

نئون مسلمان ٿيڻ واري تي ان صورت ۾ غسل واجب آهي جڏهن اهو جنبي (تڙ واريءَ حالت) ۾ مسلمان ٿيو هجي. جيڪڏهن جنبي (تڙ وارو) نہ هجي تہ مستحب آهي.

---

[1] هن کي ان شخص سان مخصوص (مقيد) ڪرڻ گهرجي جيڪو وري وري پيشاب اچڻ جي بيماريءَ وارو هجي.

www.maktabah.org

وضوءَ ۽ غسل جي پاڻيءَ جا مسئلا مشهور آهن. پر جيڪي مسئلا گهٽو ڪري پيش ايندا آهن، سي ڪوهه جي پاڻيءَ بابت آهن. جن جو مختصر ذڪر ڪجي ٿو. (اڄ ڪلهه ڪوهه جي جاءِ تي پاڻيءَ جي ٽانڪين بابت هيءُ مسئلا ڪم ڏئي سگهن ٿا. مترجم)

فصل
ڪوهه جا مسئلا

هر غليظ پليتي جيڪڏهن ڪوهه ۾ ڪري ته ڪوهه پليت ٿي پوندو، پوءِ گهٽي هجي يا ٿوري. ڪن روايتن ۾ آهي ته پليتي خفيف ۽ جيڪڏهن ڪوهه ۾ ڪري ته ان جو حڪم ۽ غليظ پليتيءَ جهڙو ئي آهي. عالمن جي جماعت جي فتويٰ ۽ ان تي آهي.

پيشاب، مني، رت، شراب ڪڪڙ جي وٺ ۽ انهن جانورن جو پيشاب ۽ ڇيٽو جن جو گوشت کاڌو يا نه کاڌو ويندو آهي. نجس غليظ آهي. انهن جي ڪوهه ۾ ڪرڻ سان، ڪوهه جو سڄو پاڻي جيڪڏهن ممڪن هجي ته ڪيٽو پوندو. پر جيڪڏهن ممڪن نه هجي ته ۽ سئو دلا ڪيڄن. بهتر اهو آهي. ته ڪوهه ۾ موجود پاڻي جو ڪاٽو لڳائجي ۽ پوءِ ان مطابق پاڻي ڪيڄي، ان تي ئي گهٽن جي فتويٰ آهي.

ڪوئي يا ڪبوتر جي ٻچي جيتري ڪنهن شيءِ جي ڪوهه ۾ مري وڃڻ سان ويهن کان ٽيهن تائين وچولا دلا پري ڪيڻ گهرجن يا اهي دلا جن ۾ ٽوپي جيترو پاڻي ماپي سگهي.

ڪبوتر کان ٻڪريءَ جي ڦر تائين چاليهن کان ست دلا ڪيڻ گهرجن. ۽ ڇيلي کان مٿي جيترو به وڏو جانور هجي. سڄي ويو هجي يا ڦاٽي پيو هجي هرصورت ۾ سڄو پاڻي ڪيڻو پوندو.

ڪوهه ۾ سڄيل يا ڦاٽل حالت ۾[1] مئل جانور ملي ان جي ڪرڻ جو وقت معلوم نه هجي ته ڏينهن جي نماز موٽائبي. پر جيڪڏهن

---

[1] وار ڪري وڃڻ ۽ جسم ڪرڻ جي حڪم ۾ آهن. يعني نماز ۽ غسل موٽائڻ جي حڪم ۾. ان طرح سراج الوهاج ۾ آهي. (ترجمه فتاوىٰ عالمگيري.)

www.maktabah.org

سڃيل ناهي تہ رات ۾ ڏينهن جي نماز موٽائبي. نماز موٽائڻ جي سلسلي ۾ متفقہ اهو حڪم آهي تہ فرض ۽ واجب موٽائبا، ڪن روايتن ۾ فجر جي سنت موٽائڻ جو حڪم پڻ آيو آهي. جيئن بحرالرائق ۾ مذڪور آهي. والله اعلم

- هر شيءِ جي پگهر جو حڪم ان جي اوبر جهڙو آهي. ۽ اوبر ماڻهو، گهوڙي ۽ ان شيءِ جي جنهن جو گوشت کائڻ جائز آهي. پاڪ آهي. ۽ اوبر ڪتي، سوئر ۽ ڦاڙيندڙ جانورن جي پليت آهي. ۽ اوبر ٻلي، ڪکڙ، گهٽيون گهمندڙ جانورن ۽ شڪار ڪندڙ پکين ۽ گهريلو جانورن جي جيئن ڪوئو وغيره، جي مڪروه آهي، ۽ گڏهه ۽ خچر جي اوبر مشڪوڪ آهي.[1] جيڪڏهن پاڪ پاڻي موجود نہ هجي تہ اهڙي پاڻيءَ سان وضو ڪري وري تيمم ڪجي، يا تيمم ڪري پوءِ وضو ڪجي
- جيڪڏهن پاڻي نہ هجي ڪجيءَ جي رس موجود هجي تہ ان صورت ۾ ظاهر روايت مطابق وضو ڪجي. پر صحيح اهو آهي تہ تيمم ڪجي وضو نہ ڪجي. بحرالرائق ۾ آهي تہ "تيمم ڪري وضو نہ ڪري. اهوئي امام صاحب جو آخري قول آهي ان طرف رجوع ڪيو اٿن." اها ئي ڳالهہ صحيح آهي.

فصل

تيمم جا مسئلا

جڏهن پاڻي استعمال ڪرڻ کان بي وس ٿي پئجي تہ تيمم ڪجي. پاڻي استعمال ڪرڻ کان بي وس ٿيڻ جون مختلف صورتون آهن. هڪ تہ پاڻي هڪ ڪوهہ[2] پري آهي. ڪوهہ ڇهہ هزار گزِ گز

---

[1] عورت جي اوبر اوبري ماڻهوءَ لاءِ ائين مڪروه آهي جيئن اوپري عورت لاءِ. ناپاڪائيءَ جي ڪري نہ پر ان مان لذت وٺڻ جي ڪري. ان طرح نهرالفائق ۾ آهي فتاوي عالمگيريءَ کان منقول آهي.

[2] ڄاڻڻ گهرجي تہ ڪوهہ چار هزار ڪام ۽ هر ڪام ۾ ڏيڍ گز ۽ هر گز چوويهہ آڱريون ۽ هر آڱر ۾ ڇهہ جَوَ آهن.

www.maktabah.org

چويهه آگرين برابر آهي.[1] (بحرالرائق) هي صورت اها آهي ته غسل يا وضو ڪرڻ سان بيماري وڌڻ يا دڪهي ٿيڻ جو خطرو آهي. ٽين صورت اها آهي ته سردي ايتري سخت آهي. جو وضو ڪرڻ سان مرڻ يا بيمار ٿي پوڻ جو خطرو يقيني آهي. ته هنن ٽنهي صورتن ۾ تيمم جائز آهي. پر پوئين صورت ۾ امام صاحب کان منقول سڀني روايتن مطابق غسل جي صورت ۾ تيمم ڪرڻ جائز آهي. البت وضوءَ جي باري ۾ صحيح اهو آهي ته تيمم جائز ناهي. پر غسل واري صورت ۾ به جيڪڏهن پاڻي گرم ڪرڻ يا سرديءَ کان بچڻ جي ڪا هي صورت ميسر ٿي سگهي ته تيمم جائز ناهي. پر جيڪڏهن ٽڏ کان بچاءَ جو ڪو جوگو بندوبست نه ٿو ملي ته تيمم جائز آهي. (بحرالرائق وغيره)

پاڻي استعمال ڪرڻ کان بي وسيءَ جي صورت هيءَ به آهي ته ڪنهن جانور يا دشمن جو خوف هجي. ۽ خوف سِر جو هجي يا سامان جو، پنهنجو هجي يا سفر جي ساڻيءَ جو، هر صورت ۾ تيمم جائز آهي. هڪ صورت هيءَ به آهي ته (پاڻيءَ جي ڪوهه مٽان ته ماڻهو بيٽل هجي) پر دلو يا رسو، جنهن سان پاڻي ڪڍي سگهجي. اهو ميسر نه هجي. يا پاڻي جائز/متعارف قيمت کان مهانگو ٿو ملي ته انهن صورتن ۾ به تيمم جائز آهي.

تيمم ڇا سان ڪجي:

مٽيءَ جي جنس جي هر شيءِ سان تيمم جائز آهي. يعني اها شيءِ جيڪا ساڙڻ سان نرم يا چار نه ٿي وڃي. ان ڪري لوهه، رڪ، سون چاندي، ٽامي ۽ پتل وغيره جهڙيون شيون جيڪي باهه ڏيڻ سان نرم ٿي وڃن ٿيون. ياڪڪ، ڪاٿي وغيره جهڙيون شيون جيڪي ساڙڻ سان چار ٿي وڃن ٿيون تن سان تيمم جائز ناهي.

---

[1] ميل فرسخ جو ٽيون حصو آهي. ۽ اهو چار هزار هرانگهون آهي. ۽ هرانگهه ڏيڍ هٿ آهي ۽ هٿ عام مراد آهي. ۽ اهو چوويهه آگريون آهي. لا اله الا الله محمد الرسول الله جي حرفن جي عدد مطابق.

www.maktabah.org

تيمم جو طريقو:

تيمم جو طريقو اهو آهي تہ (ٻئي) هٿ زمين تي هڻجن. ان کان پوءِ انهن تان مٽي چندبي منهن مٿان ائين چگيءَ طرح ملي وڻجي جو ڪو بہ حصو رهجي نہ ويجي. ان کان پوءِ ٻيهر هٿ زمين تي هڻي کاهي هٿ جون چار آگريون ساڄي هٿ جي پٺ تي آگرين کان رکي ڇڪي ٿونٽ تي آڻجن. ءِ کاهي هٿ جي ترءِ سان ساڄي هٿ جو اندريون (ڪارائي وارو پاسو) ٿونٽ جي اندران کان هٿ جي جوڙ تائين پهچائجي. (ءِ کاهي هٿ جي آگوٺي جو اندريون پاسو ساڄي هٿ جي آگوٺي مٿان ملجي. ءِ ان طرح ٻيو هٿ بہ مسح ڪري). ان طرح مشائخن جو رايو آهي جيئن بحرالرائق وغيره ۾ آهي.

- جنبيءَ ءِ محدث (تڙ واري ءِ بي وضوء) ٻنهي تي، عذر جي گذريل صورتن ۾ تيمم هڪ ئي طريقي سان آهي.
- زمين تي دز جو هجڻ شرط ناهي. ءِ خالي دز مٿان بہ تيمم جائز آهي. چو نہ زمين موجود بہ هجي.
- تيمم ۾ نيت فرض آهي. ان ڪري ڪافر تيمم جي نيت جو اهل ناهي. جيڪڏهن تيمم ڪري مسلمان ٿيو تہ ان سان نماز نہ ٿو پڙهي سگهي. پر وضوءَ ۾ ائين ناهي، تنهن ڪري مرتد ٿيڻ سان تيمم نہ ٽٽندو. چاڪاڻ تہ مسلمان نيت جو اهل آهي.

تيمم جا پچندڙ:

- تيمم کي پچندڙ اهي ئي آهن جيڪي وضوء جا پچندڙ آهن. (پر هڪ اهو بہ تہ) ضرورت کان وڌيڪ پاڻي ملي پوي.
- جنهن کي پاڻي ملي پوڻ جي اميد هجي، سو نماز جي مستحب وقت تائين، ٻي روايت مطابق جائز وقت تائين نماز ۾ دير ڪري. پهرين روايت صحيح آهي.
- تيمم وقت کان اڳ ءِ هڪ فرض کان وڌيڪ لاءِ جائز آهي. پر امام شافعي جو انهن ٻنهي مسئلن ۾ اختلاف آهي.
- نماز جنازه جي فوت ٿي وڃڻ جي خوف کان بہ تيمم جائز آهي. پر ميت جو والي /وارث جڏهن پاڻ امامت ڪري تہ ان

www.maktabah.org

لاءِ جائز آهي. البتہ امامت نہ ٿو ڪري ٻئي ڪي نماز جي اجازت ڏني اٿس تہ ان صورت ۾ تيمم جائز ناهي. هدايہ ۾ اهو موقف اختيار ڪيو ويو آهي. بحرالرائق ۾ آهي تہ ظاهر روايت مطابق هر هڪ لاءِ تيمم جائز آهي. ڇاڪاڻ تہ جنازي ۾ انتظار مڪروهہ آهي. مٿئين مسئلي ۾ نماز فوت ٿي وڃڻ جي خوف مان مراد نماز جنازي جون سموريون تڪبيرون آهن. جيڪڏهن (اها اميد هجي تہ) ڪجهہ تڪبيرون ملي ويندیون، تہ تيمم جائز ناهي. (البدائع والقنيہ)

- تڙ وارو، بي وضو ۽ حيض ۽ نفاس واري عورت سڀ جنازي جي تيمم جي جواز ۾ هڪ جهڙا آهن.
- عيد نماز جي فوت ٿيڻ جي خوف کان تيمم جائز آهي. پل وضوءَ سان ڇو نہ شروع ڪيل هجي. پر وقت نڪري وڃڻ جي خوف کان تيمم جائز ناهي، شافعي ان جي برخلاف آهي.[1]
- گهر ۾ پاڻيءَ جو موجود هئڻ وسري وڃڻ ڪري تيمم سان نماز پڙهي وڃي تہ اهاموٽائڻ جي ضرورت ڪانهي.
- پاڻي ملڻ جو جيڪڏهن امڪان هجي تہ ڪمان مان جيترو تير پري وڃي سگهي اوترو پري تائين ڳولها ڪجي. جيڪڏهن نہ ملي سگهي تہ ساڻيءَ کان گهر ڪجي. يا خريد ڪجي. جيڪڏهن نہ ملي سگهي يا مهانگو ملي تہ تيمم ڪجي.
- هڪ شخص جنهن جي وضوءَ يا غسل جا اڪثر عضوا ڦٽيل آهن پاڻي لڳڻ سان تڪليف ٿي پهچي تہ تيمم ڪري. پر جيڪڏهن اڪثر عضوا صحيح آهن تہ وضو ۽ غسل ڪري ۽ ٻين تي مسح ڪري. ۽ اڪثريت جو اندازو ڪن عضون جي عدد جي بنياد تي ڪيو آهي، تہ ڪن زخمي هنڌن ۽ صحيح هنڌن جي سائيز ڪي اندازي ڪرڻ لاءِ بنياد

---

[1] عبدالله واري نسخي ۾ امام شافعيءَ جي اختلاف بجاءِ لکيل آهي "ان ۾ زفر ۽ شيعن جو اختلاف آهي."

www.maktabah.org

بنايو آهي. بحرالرائق ۾ آهي تہ اهو وضوءَ ۾ آهي باقي غسل ۾ سائيز مطابق ئي اندازو ڪيو ويندو. جيئن ظاهر آهي. جيڪڏهن قٽيل ۽ صحيح عضوا برابر هجن تہ ان بابت فتوىٰ ۾ اختلاف آهي. هن باري ۾ امام صاحب کان ڪابہ روايت منقول ڪانهي. ۽ ڪنهن بہ صورت ۾ تيمم ۽ وضوء جو گڏ ڪرڻ بہ آيل ڪونهي، سواءِ خچر ۽ گڏهہ جي اوبر واريءَ صورت جي جيئن گذريو.

موزن مٿان مسح جا مسئلا

- موزن مٿان مسح ڪرڻ هر "محدث" (بي وضوء) مرد هجي يا عورت، لاءِ صحيح آهي. پر "جنبيءَ" (تڙ واري) لاءِ صحيح ناهي. پر شرط آهي تہ پاڪائيءَ جي حالت ۾ پاتل هجن. ۽ پاڪائي بي وضو ٿيڻ وقت مڪمل هٽڻ گهرجي. امام شافعيءَ مطابق موزا پائڻ وقت پاڪائي مڪمل هٽڻ گهرجي.[1]
- (پاڪائي جي حالت ۾ پاتل موزن مٿان مسح) مقيم لاءِ هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات تائين. ۽ مسافر لاءِ ٽن ڏينهن ۽ ٽن راتين تائين جائز آهي ۽ حساب بي وضو ٿيڻ واري وقت کان لڳائبو.
- موزن جي ظاهر حصي مٿان (پير جي پٺ واري حصي مٿان) ٽن آڱرين سان هڪ پيرو مسح ڪجي. شروع پير جي آڱرين کان ڪجي ۽ پنهنجي تائين پهچائجي. ۽ اها سنت آهي. فرض صرف ٽن آڱرين جي مقدار جيترو مسح آهي.
- ٽن آڱرين جيترو جيڪڏهن موزو ڪٽان ڦاٽل آهي، تہ مسح جائز ناهي. (پر جيڪڏهن موزو مختلف هنڌن تان ڦاٽل هجي) تہ هڪ موزي جي ڦاٽل هنڌن کي گڏائي ٽن آڱرين برابر اندازو ڪري ڏسبو. پر پليتيءَ ۽ اوگهڙ ڪلڻ واري مسئلي ۾ ان جي برخلاف ٻنهي موزن

---

[1] جيڪڏهن ٻئي پير ڏوئي موزا پاتائين ۽ پوءِ طهارت مڪمل ڪيائين ان کان پوءِ وضوء ڀڃي پيس تہ ان لاءِ موزن مٿان مسح جائز آهي ڇاڪاڻ تہ وضو ڀڃڻ وقت پاڪائي مڪمل ٽيل آهي. شرح منيه

www.maktabah.org

تي لڳل ٿوري ٿوري پليتي ۽ سمورن ڪپڙن ۾ اوگهڙ جي حصن کي گڏائي اندازو ڪبو.

مسح جا پڇندڙ:

- مسح کي اهي ئي شيون پڇن ٿيون جن سان وضو پڇي پوي ٿو. ۽ موزا لاهڻ ۽ وقت پورو ٿي وڃڻ ۽ ان کي پڇي ٿو، پر جيڪڏهن اهو خوف هجي ته موزا لاهڻ سان ماڳهين پير نه هليا وڃن ته ان حالت ۾ مسح نه پڇندي.
- موزا لاهڻ کان پوءِ جيڪڏهن اڳي وضو ٽيل آهي ته صرف پير ڌوئي ڇڏڻ گهرجن.
- موزي مان جيڪڏهن پير جو اڪثرحصو نڪري وڃي ته اهو موزن لهي وڃڻ برابر آهي.
- جيڪڏهن مقيم مسح ڪرڻ کان پوءِ اقامت واري مدت پوري ڪرڻ کان اڳئي مسافر ٿي پيو ته ٿي ڏينهن پورا ڪندو. پر جيڪڏهن مسح ڪندڙ مسافر هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات کان پوءِ رهي پيو ته موزا لاهي ڇڏيندو.
- موزي جي مڙني قسمن مٿان مسح جائز آهي. پر پٽڪي ٽوپيءَ، برقعي ۽ دستان مٿان مسح جائز ناهي.

چپڙين ۽ پٽيءَ مٿان مسح:

- پڳل عضوي تي ٻڌل چپڙين[1] ۽ ڦٽ ڦڙڻيءَ تي ٻڌل پٽيءَ مٿان مسح جو، ڏوئڻ وارو حڪم آهي. ان لاءِ ڪو وقت مقرر نه ناهي. وضو ۽ مسح گڏ ڪرڻ ۾ نه ڪو حرج ناهي.
- چپڙيون ۽ پٽي، جو نه بنا وضو جي ٻڌيون ويون هجن ته نه انهن مٿان مسح جائز آهي.
- سموري پٽيءَ ۽ چپڙين مٿان مسح جائز آهي. جيڪڏهن انهن کي ڪوڙ ۾ نقصان جو انديشو آهي، هيٺان زخم هجي يا نه. پر

---

[1] شرح طحاوي ۽ زيادات ۾ آهي ته ابو حنيفہ رضي الله عنه وٽ چپڙين مٿان مسح فرض ناهي. ۽ تجريد قدوريءَ ۾ پڻ آهي ته ابو حنيفہ رضي الله عنه کان صحيح مذهب اهو آهي ته چپڙين تي مسح فرض ناهي. زخيره من عينه 'چپڙين' جي لفظ تي عبدالله واري نسخي ۾ هيءُ حاشيو ڏنل آهي: "هيءُ ان شيءِ جو نالو آهي جيڪا پڳل عضوي مٿان ٻڌي ويندي آهي."

www.maktabah.org

جيڪڏهن پٽي کولڻ يا چپڙين لاهڻ ۾ ڪو به نقصان ٿيڻ جو انديشو ناهي ته مسح جائز نه ٿيندو. ۽ جيترو به حصو بنا نقصان جي کولي سگهجي اهو کولي باقي تي مسح ڪجي.

- جيڪڏهن پٽي يا چپڙيون زخم ڇڏي وڃڻ کان پوءِ لهي پون ته مسح باطل ٿي ويندو.
- موزن ۽ مٿي جي مسح جي نيت جي ڪا ضرورت ڪانهي.

جيم پهريون: (نماز جي فرضن جي بيان ۾ مصنف مٿي جيڪو شعر پيش ڪيو تنهن ۾ الف، جي مراد هئي انگڙا پاڪ ڪرڻ. انگڙڻ (جسم) جي پاڪائي جي سلسلي جا مڙئي احڪام بيان ڪرڻ کان پوءِ مصنف شعر جي ٻئي اکر جيم جي وضاحت ڪري ٿو. ته) پهرئين "جيم" مان مراد آهي جامو يعني لباس، نماز پڙهڻ وقت پاڪ رکڻ.

نماز جو ٻيو فرض:

ٻيو فرض نماز ۾ ڪپڙن جو پاڪ رکڻ آهي. ان جو وڌيڪ تفصيل اهو آهي ته نماز پڙهڻ وقت جيڪو ڪپڙو پهريو وڃي تنهن مٿان درهم شرعي جي مقدار جيتري پليتي لڳل نه هجي. نجاست (پليتي) جيڪڏهن گهاڻي آهي ته ان ۾ درهم جو وزن معتبر ٿيندو. پر جيڪڏهن پليتي ڇدي(پٽڙي) آهي ته ماپ معتبر ٿيندي.

گهاڻي پليتي جيڪڏهن درهم جي مقدار کان گهٽ آهي ته اها صاف ڪرڻ سنت آهي جيڪڏهن درهم جي مقدار جيتري آهي ته ان جو صاف ڪرڻ واجب آهي. پر جيڪڏهن درهم کان مٿي آهي ته اها صاف ڪرڻ فرض آهي.

- جيڪڏهن پليتي ڪپڙن جي ڪنهن ڪناري مٿان لڳل آهي. جيڪو نمازيءَ کي پاتل آهي، ته ان صورت ۾ جيڪڏهن ڪپڙي جو پليتيءَ وارو حصو چري نه ٿو ته نماز جي جائز هئڻ ۾ مانع ٿيندو. نه ته نه.
- جيڪڏهن نماز پڙهڻ مهل مٿو پليت خيمي يا پليت ڇت سان لڳي ٿو ته نماز جائز نه ٿيندي.

www.maktabah.org

- جيڪڏهن پيشاب جي بوتل نمازيءَ سان گڏ هجي تہ نماز جائز نہ ٿيندي چاڪاڻ تہ پليتي ساڻ اٽس. جيڪڏهن گلر ساڻ هجي ۽ ان جو وات ٻڌل هجي تہ نماز جائز آهي،[1] چاڪاڻ تہ پليتي پنهنجيءَ جاءِ تي هجي تہ نماز کان منع نہ ڪندي. جيئن نمازيءَ جي اندر ۾ جيڪا موجود آهي.

فصل
پاڪ ڪندڙ پاڻي

- وضو ۽ غسل ڪرڻ، ڪپڑو ۽ بدن ڌوئڻ، بلڪ جنس پليتيءَ جي پاڪائي مطلق پاڻيءَ سان حاصل ٿيندي.
- مطلق پاڻي چئبو آهي مينهن، چشمي ۽ درياهه جي پاڻيءَ کي، جو نہ اهو ڪنهن پاڪ شيءِ جي ڪري پنهنجي ٽن وصفن، بوءِ، رنگ ۽ لذت مان ڪنهن هڪ وصف ۾ بدلجي ويو هجي. ڪن جو چوڻ آهي، تہ پاڪ شيءِ ملڻ کان پوءِ جيستائين پاڻيءَ ۾ وهي هلڻ جي وصف باقي آهي تيستائين وضو ۽ غسل جائز آهي. جيئن حوض جي پاڻيءَ ۾ جڏهن تمام گهٽا پن ڪري پيا هجن. (جيستائين وهي هلي ٿو تہ ان مان وضو جائز آهي) النهايہ.[2]
- گهٽي بيهڻ جي ڪري جيڪڏهن پاڻيءَ جون ٽئي وصفون قري ويون آهن. تہ وضو ۽ غسل جائز آهي. الذخيره ۽ فتاوىٰ برجندي.
- اهو پاڻي جيڪو رڌجڻ ڪري بدليو هجي. يا ڪي ٻاهريان جزا مٽس غالب ٿيا هجن يا وڻ ۽ ميوي وغيره مان نپوڙيل هجي، (اهو

---

[1] گلر ساڻ گڏ نماز جون ٻہ صورتون آهن. هڪ صورت اها آهي تہ نمازي پاڻ گلر ساڻ ڪري نماز پڙهندو هجي. ٻي صورت اها آهي تہ اهو نمازيءَ مٿان پاڻ اچي ڪڙڪيو هجي. پهرين صورت ۾ نماز جائز ناهي. ٻي صورت ۾ جائز آهي. (ترجمہ اصل ڪتاب منيتہ المصلي مان)

[2] ابو نصر کان پڇيو ويو اهڙي پاڻيءَ جي باري ۾ جيڪو رستي تي وهي هلي ٿو. ۽ رستي تي پليتي ۽ ڪچرو آهي. ان مان وضو ڪيو وڃي؟ ! تہ چيائين تہ جڏهن پليتي جو اثر ۽ رنگ زائل ٿي وڃي تہ پوءِ وضو جائز آهي. تاتارخانيہ

www.maktabah.org

پاڻي مطلق ناهي. مقيد آهي)[1] ان مان وضو ۽ غسل جائز ناهي. البت ڪپڙو ۽ بدن ڏوئي سگهجي ٿو. پر شرط آهي ته نشي وارو نه هجي. ڏهه ضربيان ڏهه گز جي ايراضيءَ وارو پاڻي وهندڙ پاڻيءَ جي حڪم ۾ آهي. ۽ گز جي ماپ بابت ڪن جي خيال مطابق صحيح روايت هيءَ آهي ته گز ستن مٺين ۽ هڪ آڱوٺي برابر آهي. هن باب ۾ مختلف فتوائون آهن. اڪثر هن خيال جا آهن ته ڇهه مٺيون آڱوٺي ڏگهيرڻ کان سواءِ آهي. فتاوي قاضي خان وغيره هن خيال جا آهن ته ست مٺيون ستن آڱوٺن سان هجي. ۽ ڪن عالمن زماني جي گز تي فتويٰ ڏني آهي. بهرحال احتياط قاضي خان جي فتويٰ ۾ آهي. باقي هين جي قولن ۾ وسعت آهي.

- وهندڙ پاڻي ان کي چوندا آهن. جنهن تي ڪک ڪهجر وهي هلي. ڪن جو چوڻ آهي ته جنهن پاڻيءَ کي عام طور وهندڙ چيو وڃي سو وهندڙ آهي. تنهن ۾ جيستائين پليتيءَ جو اثر ظاهر نه ٿئي تيستائين پاڪ آهي. ان ۾ جيڪڏهن اهڙيون شيون مري پون جن ۾ رت نه هوندو آهي جهڙوڪ: مڪ، مڇر وغيره ته پليت نه ٿيندو. تڙ ۽ بي وضوءَ واري حالت ۾ غسل ۽ وضوءَ يا وضوءَ هوندي به ثواب لاءِ ٻيهر ڪيل وضوءَ ۾ استعمال ڪيل پاڻي مطلقا پاڪ آهي. پاڪ ڪندڙ ناهي. ڪن تڙ ۾ استعمال ڪيل پاڻي لاءِ پليت هئڻ جي فتويٰ ڏني آهي.
- تڙ وارو ماڻهو ڪريل دلو ڪڍڻ لاءِ کوه ۾ گهڙيو ته انهيءَ مسئلي بابت ٽي قول آهن. جن کي "جحط" سان تعبير ڪيو ويندو آهي. فتويٰ امام محمد جي قول مٿان آهي ته پاڻي پاڪ آهي پاڪ ڪندڙ ناهي. کوه ۾ گهڙندڙ تڙ وارو ماڻهو پڻ پاڪ ٽي ويندو. (لفظ "جحط" ۾ "ط" مان مراد هيءُ قول آهي) امام ابوحنيفہ جو قول آهي ته پاڻي به پليت ته تڙ وارو به پليت رهجي ويندو ("جحط" ۾ "ج" مان هيءُ قول مراد آهي) امام ابو يوسف جو قول آهي ته پاڻي توڙي پاڻيءَ

[1] بريڪيٽ ۾ بند ڪيل عبارت عبدالله واري نسخي ۾ موجود ناهي.

www.maktabah.org

۾ گھڙندڙ ٻئي ساڳي حال تي رهندا يعني پاڻي پاڪ گھڙندڙ پليت، بحرالرائق وغيره.

- هر ڪَل جيڪا رگي وئي آهي، سارگجڻ سان پاڪ ٿي ويندي. مطلقا، پر جيڪڏهن ڪل، اس يا مٽيءَ تي سڪائي وئي آهي تہ پاڻي لڳڻ سان پليت ٿي پوندي.
- سوئر جي ڪل مطلقا پليت آهي. رگڻ سان پاڪ نہ ٿيندي. چاڪاڻ تہ اها نجس العين آهي. هڪ روايت مطابق ڪتو پڻ نجس العين آهي اهو پڻ پاڪ نہ ٿيندو آهي.
- ماڻهوءَ جي ڪل جي پاڪائي جو حڪم نہ ڪيو ويو آهي. سندس شان جي ڪري تہ جيئن اها استعمال نہ ڪئي وڃي.
- مئل ماڻهوءَ جا وار ۽ هڏا ٻئي پاڪ آهن.
- سوئر جا وار پاڪ ناهن، پر جيڪي ماڻهو ان جي وارن جي انتهائي سخت ضرورت رکندا هجن تن لاءِ ضرورت سببان جائز آهي.[1]
- موزو ظاهري جسماني پليتيءَ جي حالت ۾ مٽيءَ تي ملڻ سان، پر جيڪڏهن پليتي ڏُسڻ ۾ اچڻ جهڙي ناهي تہ ڏوئڻ سان پاڪ ٿي ويندو. مني جيڪڏهن گهاڻي هجي تہ سڪڻ کان پوءِ مٽيءَ تي ملڻ يا مهٽڻ سان پاڪ ٿي ويندي. پر جيڪڏهن گهاڻي ناهي تہ ڏوئڻي پوندي. تلوار ۽ ان جهڙيون ٻيون شيون جيڪي جذب نہ ڪنديون هجن، سي ڪپڙي تي مهٽڻ سان پاڪ ٿي ويندیون. آليون هجن يا سڪيون.
- زمين، جيڪڏهن سڪڻ کان پوءِ ان تي پليتيءَ جو اثر نظر نہ اچي تہ تيمم لاءِ نہ نماز لاءِ پاڪ ٿي ويندي، ان جي ٻيهر آلي ٽيڻ سان وري پليت ٿي پوندي. زيلعي جو اهو موقف آهي. قاضي خان ۽ زاهدي هن موقف کي صحيح قرار ڏنو آهي تہ مطلقا پليت نہ ٿيندي.
- درهم برابر يعني تريءَ جي اندرئين حصي جيتري ويڪري

---

[1] سوئر جا وار پاڻيءَ ۾ پڄي وڃن تہ ضرورت جي صورت ۾ پاڻي پليت نہ ٿيندو. شرح منيه المصلي.

www.maktabah.org

ڪن چيو آهي ته ويڪري نه پر درهم جي وزن[1] جيتري پليتي ۽ ان جو وزن پاوليءَ برابر آهي. اڪثر مشائخن جي فتويٰ هن تي آهي ته ويڪر جو اندازو پٽڙين شين ۾ ۽ وزن جو اندازو گهاڻين شين ۾ ڪبو، جيڪڏهن غليظ آهي جيئن رت ۽ شراب، وٺ ڪڙ جي ۽ اهڙن جانورن جو پيشاب جن جو گوشت حرام آهي ۽ اهڙن جانورن جو ڇيٽو جن جو گوشت حلال آهي. ته اها معاف آهي، يعني ان سان نماز جائز پرمڪروه آهي. ۽ فتح القدير ۾ درهم ۽ درهم ڪان گهٽ کي به مڪروه قرار ڏنو ويو آهي، ان بابت تحقيق هيءَ آهي ته درهم برابر مڪروه تحريمي آهي. ۽ ان ڪان گهٽ مڪروه تنزيهي ۽ وڌيڪ مورڳو ناجائز آهي. جيئن ينابيع وغيره ۾ مذڪور آهي.

- ڪپڙي جو چوٿون حصو مطلقا، جنهن جي مبسوط تصحيح ڪئي آهي. يا گهٽ ۾ گهٽ ايترو جيتري مان نماز جائز ٿي سگهي، جنهن جي قدوريءَ ۾ بغداديءَ تصحيح ڪئي آهي يا جيڪو ڪپڙي جو پلئه زمين تي گهلجي ٿو،[2] جنهن جي اڪثر تصحيح ڪن ٿا. يا گرانٽ ضربيان گرانٽ[3] هجي، جيئن ابو يوسف جو چوڻ آهي ۽ عرر الافڪار ۾ امام اعظم ڪان منقول آهي ته نجاست خفيفه مان جيئن پيشاب انهن جانورن جو جن جو گوشت کاڌو وڃي ٿو ۽ گهوڙي ۽ خچر جو ۽ وٺ حرام پڪين جي. معاف آهي گذريل تفصيل مطابق (جيئن مغلظ پليتيءَ ۾ ڪراهت تنزيهي، تحريمي وغيره جو تفصيل گذريو)

---

(1) درهم جو وزن 25 داڻا آهي.

(2) هن جڳهه تي مصنف اصل متن ۾ "ذيل" جو لفظ استعمال ڪيو آهي. جنهن تي عبدالله واري نسخي ۾ هيءُ حاشيو چڙهيل آهي ته 'ذيل' زبر سان پلوُ زمين تي ڇڪن. ۽ پلوُ شيءِ قميص، گوڏ يا جيڪا به هجي ان جو آخري حصو جيڪو زمين تي لٽڪيل هجي، کي چوندا آهن.

(3) شرعي طور آگوٺي جي مٿي کان ننڍي آگر جي مٿي تائين، کي چوندا آهن. عبدالحق مشڪواة فصل اول باب اماره

www.maktabah.org

- ڪپڑو وغيره ڏسڻ ۾ اڇڻ واري (جسماني پليتيءَ) جي صورت ۾ پليتي زائل ڪرڻ ۽ ان جي اثر زائل ڪرڻ سان پاڪ ٿي ويندو. پر جيڪڏهن پليتيءَ جو اثر جيئن رنگ وغيره، اهڙو آهي جو سخت زورلڳائڻ باوجود ختم نه ٿو ٿئي ته خير آهي، پر جيڪڏهن پليتي ڏسڻ ۾ اڇڻ واري ناهي، ته اها ٿي پيرا ڏوئڻ سان پاڪ ٿي ويندي. پر هر پيري ڪپڑو نچوڙبو، نچوڙڻ ۾ جيترو نچوڙڻ واري ۾ زورهجي ان مطابق نچوڙجي. جيڪڏهن ڪپڑي جي رعايت ڪئي وئي ته ڪپڑو پليد رهجي ويندو، اها شيءِ جيڪا نچوڙجي نه سگهي سا ٿي پيرا ڏوئجي ۽ هر پيري سڪائجي.
- استنجا ڪرڻ جي جاءِ پاڻي سان ڏوئڻ کان اڳ پٿر سان صاف ڪرڻ مسنون آهي. هن صورت ۾ تاڪيد جي طور ٿي پيرا پٿر سان اگهڻ سنت نه پر مستحب آهي. پر جيڪڏهن هڪ سان پاڪائي نه ٿئي ته جيڪو به اکيءَ جو انگ جڙي سو اختيار ڪجي. ۽ پٿر استعمال ڪرڻ کان اڳ زمين تي هٿجي ته جيئن تسبيح کان بس ڪري. اهو "العيون" ۾ مذڪور آهي. ان کان پوءِ ڏوئڻ جيڪڏهن درهم جيتري پليتي آهي ته مستحب آهي. جيڪڏهن نڪرڻ واري جاءِ کان وڌيل آهي ته واجب آهي. فتويٰ ان تي آهي. ۽ محمد چيو آهي ته درهم نڪرڻ واري جاءِ سميت اعتبار ڪيو ويندو.
- **استنجا ڪرڻ:** هڏن، جانورن جي چيڻ، ڪاڏي، لوڻ، پڪل سر، ٺڪر، گاهه ۽ ڪاغذ سان مڪروهه آهي. سر ديوار کان جداڇونه هجي، يا ڪنهن به پرائي شيءِ سان مڪروهه آهي. ها البت جيڪڏهن يقين هجي ته مالڪ جي ڪم جي ناهي ته پوءِ خير آهي.
- ساڄي هٿ سان استنجا ڪرڻ مڪروهه آهي.[1] ماڻهن آڏو استنجا ڪرڻ، جيڪڏهن پاسي تي ٿي ڪرڻ ممڪن هجي ته حرام آهي، ٻي صورت ۾ مڪروهه آهي. پر جيستائين فرض نه ٿئي نه ڪجي. فرض ٿئي ته ماڻهن کي پنهنجو منهن ٻئي پاسي ڪرڻ جو چئجي.

---

[1] کاٻو هٿ وڍيل ساڄي هٿ سان استنجا ڪري سگهي ٿو. ٻني هٿ وڍيل ٻانهن جي ٿونئين سان گڏ مسح ڪري نماز نه چڏي. ماڻهوءَ جي اوگهڙ کي استنجا ۾ اهو هٿ لائي جنهن سان (گذشته سان پيوسته) سندس همبستري جائز هجي. (يعني زال جي اوگهڙ کي مڙس، مڙس جي اوگهڙ کي زال)

www.maktabah.org

- قبلہ ڏي منهن توڙي پٺي ڪري پيشاب ۽ پاخانو ڪرڻ مڪروهه آهي.[1] عمارت اندر چونہ هجي. جيڪڏهن ويسر ۾ ويهي وڃي تہ ممڪن هجي تہ ڦري وڃي. استنجا ۾ اختلاف آهي. ڪي مڪروهه سمجهن ٿا تہ ڪي نہ، تمر تاشي مڪروهه نہ هڻڻ جو قائل آهي.
- سج ۽ چند ڏي منهن ڪري پيشاب پاخانو ڪرڻ بہ مڪروهه آهي. بيهي پيشاب ڪرڻ بہ مڪروهه آهي. البت ضروري عذر جي حالت ۾ جائز آهي. جنهن جڳهہ تي پيشاب ڪجي اتي وضو ۽ غسل نہ ڪجي، مڪروهه آهي. زمين سخت جيستائين نرم نہ ڪجي تيستائين پيشاب ڪرڻ مڪروهه آهي، هوا جي سامهون ٿي پيشاب ڪرڻ مڪروهه آهي ۽ جانورن جي برڙ ۾ پيشاب ڪرڻ پڻ مڪروهه آهي.

جاڻ ۾ رهي تہ وضو، تيمم، موزن مٿان مسح، پاڻي، وضو ۽ هين نماز جي مهاڳ وارين شين جا مسئلا مختصر ذڪر ٿيا. جيڪو وڌيڪ تفصيل مسئلن جي دليلن سميت ڏسڻ گهري تنهن کي ڪپي تہ ڪاتب الحروف جو ڪتاب فتح المذاهب الاربعہ جو مطالعو ڪري. جيڪو تفصيلي مسئلن ۽ علمي بحثن لاءِ نهايت تسلي بخش ڪتاب آهي.

پيو 'جيم': (نماز جي فرضن جي بيان ۾ مصنف پاران پيش ڪيل شعر ۾ الف ۽ جيم پهرئين جي مراد (جسم ۽ لباس پاڪ ڪرڻ) جو تفصيل گذريو هاڻي هئي جيم جي مراد تي بحث شروع ڪري ٿو. (سنڌيڪار)

نماز جو ٽيون فرض:

جاءِ پاڪ ڪرڻ آهي. پيرن جي جڳهہ پاڪ ڪرڻ مڙني روايتن جي بالاتفاق فرض آهي. سجدي جي جاءِ پاڪ ڪرڻ پڻ امام اعظم کان منقول صحيح روايت موجب فرض آهي. ابو يوسف ۽ محمد جو پڻ اهو ئي قول آهي. البت هٿن، ڪلهن، بغلن ۽ سيني وغيره جي سامهون واري زمين ظاهر روايت مطابق شرط ناهي، فقيهہ ابو الليث جو موقف آهي

---

[1] قبلہ، قرآن توڙي فقهہ جي ڪتاب وغيره ڏانهن منهن يا پٺي ڪري پيشاب ڪرڻ پڻ مڪروهه آهي ها جيڪڏهن ماٹهوءَ جي قد کان مٿي هجن تہ پوءَ نہ. شرح منيه

www.maktabah.org

تہ ان جي پاڪائي ۾ شرط آهي، ايستائين جو جيڪڏهن سيني ۽ بغل جي سامهون وارو حصو پليت هوندو تہ نماز فاسد ٿيندي. ۽ اهوئي صحيح آهي جيئن 'العيون' ۾ شيخ ابن همام ۽ ابن نجيم نقل ڪيو آهي.

- نمازي پليت جاءِ تي ڪپڙو وڇائي نماز پڙهي ٿو. جيڪڏهن ڪپڙو اهڙو آهي جو ان مان اوگهڙ ظاهر نہ ٿي ٿئي تہ نماز جائز آهي. پي صورت ۾ جائز ناهي. جيڪڏهن ڏکيل پير پليت جاءِ تي رکي نماز ٿو پڙهي تہ نماز جائز ناهي. پر جيڪڏهن پير ڏکيندڙ شيءِ بوٽ وغيره[1] پير مان ڪڍي ان مٿان پير رکي نماز پڙهي ٿو تہ جائز آهي. ڇاڪاڻ تہ پهرين صورت ۾ پليتيءَ مٿان بيئل آهي پوئين صورت ۾ پاڪ شيءِ مٿان بيئل آهي.

سين: (فرض جي بيان واري شعر ۾ اڳيون حرف آهي 'سين' جنهن مان مراد 'ستر' آهي.)

نماز جو چوٿون فرض:

اوگهڙ ڏکڻ آهي. جا مردن لاءِ دن کان گوڏن تائين آهي، البت آزاد عورت لاءِ سڄي بدن کي ڏکڻ فرض آهي. سواءِ منهن، هٿن جي ترين ۽ پيرن جي. جيئن ظاهر روايت ۾ آهي. ڪن روايتن ۾ آهي تہ پير پڻ اوگهڙ آهن.اهو قاضي خان، اسبيجابي ۽ مرغيناني جو قول آهي. شارح منية المصلي پڻ ان کي ترجيح ڏني آهي، ۽ انهيءَ جو مرد وارو حڪم آهي، البت پيٽ ۽ پٺي ان جي پڻ اوگهڙ آهي. سينو پيٽ جي برابر آهي ان ڪري اهو به ان وانگر اوگهڙ آهي.

- نماز ۾ پاڻ کي اگهاڙو ڏسڻ سان صحيح روايت اها آهي تہ نماز جائز ٿي ويندي، پر ڪن روايتن ۾ آهي تہ نماز فاسد ٿي ويندي. بحرالرائق وغيره.
- عضوي جو چوٿون حصو نماز ۾ ظاهر ڪرڻ سان نماز جائز نہ ٿيندي. البتہ چوٿين حصي کان گهٽ ۾ نماز ٿي ويندي.
- جيڪڏهن ڪپڙو چوٿون حصو پاڪ آهي. ۽ نماز اگهاڙو ٿو پڙهي تہ نماز جائز نہ ٿيندي. پر جيڪڏهن چوٿين حصي کان گهٽ پاڪ

---

[1] شرط آهي تہ بوٽ پاڪ هجن.

www.maktabah.org

آهي تہ مرضيءَ وارو آهي. گهري تہ اگهاڙو ٿي نماز پڙهي. گهري تہ پليت ڪپڙو پهري پڙهي. اگهاڙپ جي حالت ۾ اشارن سان پڙهڻ. اگهاڙو ٿي رڪوع سجدي ڪرڻ کان افضل آهي.

- نماز ۾ مستحب لباس پهراڻ، گوڏ ۽ پٽڪو آهي. خالي لنگيءَ يا پهراڻ ۾ نماز پڙهڻ ان صورت ۾ مڪروهه آهي جڏهن ٻيو ڪپڙو موجود هجي. محيط وغيره.

نون: (شعر جي اڳئين حرف نون مان مراد نيت آهي.)

نماز جو پنجون فرض:

نيت ڪرڻ آهي تہ نماز پڙهان ٿو الله تعالي جي لاءِ. پر نيت نماز سان گڏو گڏ ڪجي، يعني نيت ۽ نماز شروع ڪرڻ جي وچ ۾ ڪوبہ اهڙو عمل جيڪو نمازجي لائق نہ هجي، سو نہ ڪجي. جيئن کائڻ، پيئڻ ۽ ڳالهائڻ. البتہ مسجد ڏانهن وڃڻ يا وضو ڪرڻ نيت ۽ نماز جي وچ ۾ اچي تہ ان ۾ ڪوحرج ناهي، پر مستحب اهو آهي تہ نيت تڪبير سان گڏ هئڻ گهرجي، جيئن تڪبير سان گڏ ئي نماز اچي وڃي. ان کان دير ڪرڻ ڪرخيءَ جي روايت مطابق جائز آهي، پر ظاهر روايت مطابق جائز ناهي. تنهن ڪري جيڪڏهن الله - ڇئي - اڪبر چوڻ کان اڳ نيت ڪيائين تہ جائز نہ ٿيندي.

- سنتن ۽ نفلن ۾ ايتري نيت ڪوڙ آهي. البت فرض نماز جي صورت ۾ اهو تعين ضروري آهي تہ نماز ڪهڙي وقت جي آهي. جيئن ظهر، عصر وغيره. مڙني علمائن جي اتفاق سان اهو تعين دل ۾ ڪرڻ ئي ڪافي آهي. "اڄوڪي ظهر" يا "هن وقت جي ظهر" زبان سان چوڻ وڌيڪ صحيح آهي.[1] پر يقين ڪرڻ کپي تہ نماز جو وقت آهي. جيڪڏهن وقت ناهي تہ هيئن چوي تہ جيڪا ظهر مون مٿان آهي. پر شرط آهي تہ انهيءَ ظهر کان سواءِ ڪابہ ظهر سندس ذمي رهيل نہ هجي. جيڪڏهن هي ظهر بہ مٿس رهيل آهي تہ تعين هن

---

[1] سوال: جيڪڏهن ظهر نماز ۾ دل ۾ ظهر جي نيت هجي زبان سان عصر چئجي وڃي تہ ڇا ان جي ظهر ادا ٿي ويندي؟ جواب آهي تہ ادا ٿي ويندي. مجموعہ سلطاني.

www.maktabah.org

ظهر جو ڪرڻ ضروري آهي. رڪعتن جي تعداد مقرر ڪرڻ ۽ قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ جي نيت شرط ناهي. بحرالرائق وغيره.

- زبان سان هوريان چوڻ اڪثر علمائن وٽ مستحب آهي. ڪن وٽ بدعت آهي، ۽ ڪي ان جي ڪراهت جا قائل آهن، البت ڏاڍيان چوڻ 'غير مشروع' آهي. فيض الباري ۾ ڏاڍيان چوڻ کي غير مشروع مطلقا بالاتفاق چوڻ کان پوء آهي ته لفظن ۾ نيت ڪرڻ ۾ اختلاف آهي. ڪن مستحب، ڪن بدعت ۽ ڪن مڪروه قرار ڏنو آهي ڇاڪاڻ ته لفظن سان چوڻ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان صحيح توڙي ضعيف ڪنهن به طريقي سان منقول ناهي. نه نبي صلي الله عليه وسلم نماز شروع ڪرڻ وقت چوندا هئا: آءٌ هيئن پڙهان ٿو ۽ نه صحابن ۽ تابعين مان ڪنهن کان منقول آهي. شرح منية ۾ آهي ته چئن امامن کان پڻ ان طرح منقول ناهي، بحرالرائق ۾ منية کان منقول آهي ته اهو مستحب آهي. اهو ئي مڃيل قول آهي. مجتبيٰ ۾ ان کي صحيح قرار ڏنو ويو آهي. هدايه، ڪافي ۽ تبيين ۾ آهي ته ذهن کي متوجهه ڪرڻ جي ڪري اهو سٺو آهي. شيخ ابن الهمام ان کي بدعة حسنه ڪوٺيو آهي. جڏهن ذهن جي يڪسوئي جي مقصد سان ڪئي ويجي. ۽ نيت جا لفظ هيءُ هئڻ گهرجن "فلاڻي وقت جو فرض الله ڪارڻ پڙهان ٿو." جنهن به زبان ۾ دل ۽ خيال حاضر ٿين. ائين نه جيئن عوام ۾ مشهور آهي ته نويتُ اَنْ اُصَلي الله تعالي رڪعتين صلواه الفجر فرض هن الوقت اقتديت هذا الامام متوجها الي جهه الكعبه الله اكبر. ڇاڪاڻ ته ان مطابق نه حديث ۾ آهي ۽ نه فقهه ۾. بحرالرائق ۾ ان جي تصريح ڪيل آهي. والله الموفق.

- جيڪڏهن مقتدي هجي ته امام جي پٺيان هئڻ جي نيت مٿس لازم آهي.
- امام لاءِ امامت جي نيت ۽ ڪنهن لاءِ به قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ جي نيت شرط ناهي. جيڪڏهن پٺيان ٿيس هن امام جي، يا شروع ڪيم نماز امام جي، ڇڏجي ته ڪن وٽ ايستائين جائز ناهي جيستائين فرض جو تعين نه ڪري. ۽ صحيح اهو آهي ته هي سڀ جائز آهن. جيئن بحرالرائق ۾ آهي.

www.maktabah.org

- ۽ جمعي جي نماز ۾ جمعي جي نيت سان ظهر جي فرض جي نفي ڪرڻ گهرجي نه ته فرض ادا نه ٿيندو. اسان جي سڀني علمائن جو اهو موقف آهي، سواءِ امام زفر جي. فوت ٿيل نمازن ۾ اهو يقين ڪجي ته جيڪي مٿس ظهر جون نمازون آهن، تن مان پهرين ٿو پڙهي يا پوئيز نه ته نماز ادا نه ٿيندي. بحرالحرائق مان ان طرح ظاهر آهي. پر مختلف مسئلن ۾ ڪنز وغيره ۾ آهي، ته مطلق فوت ٿيل ظهر جي نيت ڪي ڪافي فرمايو اٿن.
- وتر بابت ڪن جو چوڻ آهي ته خالي وتر جو لفظ چوي. وتر واجب نه چوي، ڇاڪاڻ ان جي وجوب ۾ اختلاف آهي.۽ صحيح هيءَ آهي ته وتر واجب چئجي جو امام اعظم جو مذهب واجب چوي ٿو.
- جنازي نماز ۾ نماز الله لاءِ ۽ دعا ميت لاءِ چئجي. ۽ امام جي پويان هئڻ جي نيت جي ضرورت ناهي. هيءُ سڀ بحرالرائق ۾ مختلف جاين تي آهي.

واو: بيت جي لفظ واو مان مراد "وقت" آهي.

نماز جو ڇهون فرض:

وقت آهي. (هيٺ هر هڪ نماز جا وقت بيان ڪجن ٿا)

وقت فجر:

نماز فجر جو وقت صبح صادق کان سج اپرڻ تائين آهي، ۽ ان جي ادا ۾ دير ڪرڻ مستحب آهي. يعني سڄي وقت جي ٻئي اڌ ۾ نماز پڙهڻ گهرجي، ان جو سڄو وقت صبح صادق کان سج اپرڻ تائين رات جو ستون حصو آهي. جيئن خزانة الروايات ۾ جواهرالفتاوي مان امام بزدويءَ کان باب الصوم ۾ منقول آهي. سو چار گهڙيون تقريبن وچٿرن ڏينهن ۾ ٿئي ٿو. انهيءَ اندازي تي وڏين راتين وارن ڏينهن ۾ وڏيڪ ۽ ننڍين راتين وارن ڏينهن ۾ نندو ٿيندو. ۽ پويون اڌ سج اچڻ تائين ٻه گهڙيون ٿيندو. بهرحال جيترو به ٿي سگهي اڇاڻ وڏيڪ مستحب آهي. بس ايتري دير ڪجي جو جيڪڏهن نماز فاسد ٿي وڃي ته موٽائي سگهجي. بحرالرائق مان معلوم ٿئي ٿو ته صبح صادق

www.maktabah.org

اڃاڻ ڦهلجي وڃڻ کي چئبو آهي ان مان مراد افق آهي. هيٺ واري فضا ناهي، تجربي مان معلوم ٿيو آهي ته فضا ۾ روشني پکڙجڻ ۽ سج ايرڻ تائين ڏن گهڙين کان مٿي وقت نه ٿيندو آهي.

وقت ظهر:

سج جي زوال (لڙڻ) کان وٺي هر شيءِ جي پاڇي جي ويٺي ٿيڻ تائين ظهر جو وقت آهي. پر ويٺو پاڇو شيءِ جي اصل پاڇي کان سواءِ ڪٿبو. امام اعظم جو مذهب اهوآهي ۽ اڪثر علمائن جي فتويٰ انهيءَ تي آهي، امام ابو يوسف ۽ امام محمد جي قول مطابق شيءِ جو اصل پاڇو ڇڏي ويو جڏهن شيءِ جي برابر ٿئي ته ان وقت تائين ظهر جو ٽائيم آهي. ڪن عالمن ان تي فتويٰ ڏني آهي، بحرالرائق واري پهرئين جو صحيح هئڻ، بدائع، محيط، تصحيح قدوري، نسفي، صدرالشريعة، شرح مجمع، غياثيه وغيره کان نقل ڪيو آهي.

اصلي پاڇو:

اصلي پاڇو برهان پور ۽ ان جي آس پاس جو، هن فقير الگ رسالي ۾ بيان ڪيو آهي. ترجمه شعر:[1]

حمل وقت في ۽ ادائي پير اتر پاسي هميشه ٿيندو. ۽ ثور وقت هڪ قدم. جوزا وقت برابر ٿيندو. اڌ سرطان وقت هڪ قدم ڏکڻ طرف ٿيندو. ان جي آخر تائين ميڙجي ويندو. اسد وقت اهوئي پاڇو ٿيندو. سنبلہ وقت هڪ قدم. ادائي ميزان وقت ٿيندا. عقرب وقت سادا ٽي ۽ قوس وقت سادا پنج پير ٿيندو. اڌ جديءَ ۾ اٺ ٿيندو، اتر طرفان وڌيڪ نه. دلو وقت ڇهه قدم ان جي اڌ تائين پنج ٿيندا. پندرهن مان هڪ گهٽ آهي. حوت ۾ چار آهن منهنجا يار. ان جي آخر تائين ڏيڍ پير جو نقصان سمجهه. حمل ڏانهن موٽندي ادائي آهن. جيڪڏهن اي عقل وارا عمل ڪرين. خداڪاڻ توکي چوان ٿو اي عيسي هن نظم کي.

مهينن جو مدار سج تي آهي. جيئن هن بيت ۾ آهي:

لاؤ لالب لاؤلا لا ڇه مهينا آهي.
لل ڪط و ڪط لل ننديا مهينا آهن.

---

[1] برهانپور کان علاوه سندڙ ۾ سن، سيوستان (سيوهن) ۽ پاٽ ۾ اصلي پاڇن جو حساب جيڪو مصنف ڪيو آهي، سو ضميمي ۾ ڏجي ٿو. (مترجم)

www.maktabah.org

سج جو برج حمل ۾ لهڻ فروري ۾ ٿيندو آهي. ان جي تحقيق ڪري ان کان پوءِ سڄي سال جو حساب ڪرڻ گهرجي. قطعہ:

فروردي چون بگذشتي مہ اردي بهشت آيد.
بود خرداد وتيرانکہ چوامرداوت همي شايد.
پس از شهر يور واز مهر وآبان آذروديدان.
ڪہ برهمن جز اسفنديار ند ماهي نيفزايد.

و الله الموفق.

وقت ظهر:

ظهر نماز اونهاري ۾ دير ڪري پڙهڻ مستحب آهي. پر اها شيءِ برابر پاڇي اچڻ کان اڳ تائين پڙهڻ گهرجي. يعني اهو وقت محققن وٽ بنا ڪراهت جي آهي. البت پاڇي برابر کان وڌي ٻئي برابر پاڇي تائين نماز مڪروهہ ٿئي ٿي. ان ۾ 'صاحبين' جو اختلاف آهي ڇاڪاڻ تہ انهن وٽ شيءِ جي برابر پاڇي اچڻ کان پوءِ ظهر جو وقت ناهي. بلڪ عصر جو وقت آهي. مشائخن انهيءَ وقت ۾ ظهر نامناسب ۽ نہ پڙهڻ کي احتياط جي تقاضا سڏيو آهي. شرح ابن همام ۽ بحرالرائق ۾ ان طرح مذڪور آهي.

پاڇو شيءِ جي برابر ٿيڻ کان اڳ ۽ شيءِ جي اڌ برابر ٿيڻ کان پوءِ نماز پڙهڻ مستحب آهي. ڇاڪاڻ تہ تاخير جو وقت پويون اڌ آهي. ۽ تڪڙ وارو وقت پهريون اڌ آهي. بحرالرائق وغيره ۾ ان طرح مذڪور آهي.

سياري جي ڏينهن ۾ ظهر ۾ جلدي ڪرڻ مستحب آهي. ۽ ان جي حد ذڪر ٿي.

اونهاري ۽ سياري جي وصف هيءَ آهي تہ جن ڏينهن ۾ روز سردي پوي اهي ڏينهن سياري جا آهن. ۽ جن ڏينهن ۾ هرروز گرمي پوندي رهي اهي ڏينهن گرميءَ جا آهن. بحرالرائق ۾ ان طرح مذڪور آهي.

وقت عصر:

عصر جو وقت ظهر جي وقت کان پوءِ شروع ٿئي ٿو. ٻنهي مذهبن جي مختلف موقفن مطابق. يعني امام اعظم جي چوڻ مطابق

www.maktabah.org

شيءِ کان ٻيٽو پاڇو ٿيڻ کان پوءِ ۽ صاحبين جي چوڻ مطابق شيءِ جي برابر پاڇي ٿيڻ کان پوءِ. هڪ روايت ۾ امام اعظم کان هن طرح بہ منقول آهي. تہ ظهر جو وقت شيءِ جي برابر پاڇي تي ختم ٿئي ٿو. ۽ عصر جو وقت شيءِ جي ٻيڻي پاڇي ٿيڻ کان شروع ٿئي ٿو. هن صورت ۾ شيءِ جو ٻيو برابر پاڇو ظهر ۽ عصر وچ ۾ واسطو قرار ٿيندو. عصر جو آخري وقت مڙني قولن مطابق غروب تائين آهي، سواءِ حسن بن زياد جي روايت جي، جو سندس چوڻ آهي تہ سج جي ٽڪي پيلي ٿيڻ کان پوءِ عصر جو وقت ناهي. جمهور جي قول مطابق مڪروهہ تحريمي آهي. عصر نماز ۾ تاخير مستحب آهي. پر سج جي ٽڪيءَ جو رنگ بدلجڻ کان اڳ پڙهڻ گهرجي. مڙني ڏينهن ۾ سياري هجي يا اونهاري چيٽ هجي يا ڪڪر. پويون اڌ وقت جيستائين ڪراهت واري وقت کي نہ پهچي تيستائين مستحب آهي. ها البت جهڙالي موسم وارن ڏينهن ۾ تاخير بجاءِ تعجيل مستحب آهي.

وقت مغرب:

مغرب جو وقت سج لهڻ کان وٺي اڇاڻ غائب ٿيڻ تائين آهي اهو امام اعظم جو قول آهي. ۽ اهو ئي قول ابوبڪر صديق، عمر فاروق، معاذ بن جبل ۽ عائشہ صديقہ رضي الله تعالي عنهم جو آهي. صاحبين يعني امام ابويوسف ۽ محمد جو قول آهي تہ اڇاڻ کان پوءِ جيڪا افق تي ڳاڙهاڻ ظاهر ٿئي ان جي غائب ٿيڻ تائين مغرب جو وقت آهي. هيءُ ابن عمر ۽ ابن عباس رضي الله عنهما جو قول آهي. اڪثر محقق فتويٰ پهرئين قول تي ڏين ٿا. ۽ پوين پڙ انهيءَ کي اختيار ڪيو آهي. جڏهن تہ ڪن ٻئي قول تي فتويٰ پڙ ڏني آهي. پر شيخ ابن همام جو چوڻ آهي تہ روايت توڙي درايت ان جي حق ۾ ڪانهي.

مغرب ۾ جلدي پڙهڻ مستحب آهي، ان جي حد اسرار ۾ آخري اڌ ڪان اڳ تائين ڇاڻايل آهي. البت شيخ ابن همام جو چوڻ آهي تہ جلدي جي حد مغرب ۾ اها آهي تہ مغرب جي آذان کان پوءِ ٻن رڪعتن جي وقت جيتري جيڪڏهن دير ٿي تہ اها مڪروهہ ٿيندي، صاحب بحرالرائق تاخير جو وقت ستارن

www.maktabah.org

ايرڻ تائين ٻڌايو آهي. ظاهر آهي تہ ان مان سندس مراد 'زهره' وغيره كان سواءِ ٻيا ستارا هوندا جو زهره وغيره تہ غروب ٿيڻ شرط ظاهر ٿيندا آهن. البتہ ستارن ايرڻ كان پوءِ بالاتفاق مكروه تحريمي آهي. اكثر فقهہ جي كتابن ۾ ان طرح آهي. پر اهو 'اسرار' جي خلاف آهي. سفر ۽ كائڻ پيئڻ جي عذر جي صورت ۾ تاخير جائز آهي. هيءَ منية المصلي ۾ آهي.

وقت عشاءِ وتر:

عشاءِ ۽ وترجو وقت اڃاڻ يا گاڙهاڻ مختلف قولن مطابق غائب ٿيڻ كان پوءِ شروع ٿئي ٿو. صبح صادق تائين. البت وتر عشاء كان اڳ جائز ناهي ان جو سبب اهو آهي تہ امام اعظم وٽ پنجن فرضن جي وتر سميت ترتيب واجب آهي.

عشاء ۾ دير كرڻ رات[1] جي ڏئين حصي تائين مستحب آهي. ۽ افضل ڇهن حصن كان وڌي نائين حصي تائين ادا كرڻ آهي. ان جو وڌيڪ تفصيل مؤلف جي رسالي "فيءُ الزوال" ۾ مدلل نموني مذكور آهي. والله الموفق.

- جهڙالن ڏينهن ۾ عصر ۽ عشاء تكڙو پڙهڻ گهرجن. عصر هن لاءِ تہ ڪتي مكروه وقت نہ ٿي وڃي. ۽ عشاء هن لاءِ تہ نماز كي ڏكيائي نہ ٿئي. البت ٿي ٻيون نمازون دير سان پڙهڻ گهرجن. ظهر هن كري تہ زوال جي وقت نہ پڙهجي وڃي. مغرب هن لاءِ تہ غروب جي وقت نہ پڙهجي وڃي ۽ صبح هن لاءِ تہ وقت كان اڳي نہ پڙهجي وڃي. اوقات مفروضہ معلوم ٿيا. هاڻي اهي وقت جاڻڻ گهرجن جن ۾ نماز جائز ناهي يا مكروه آهي.

مكروه ۽ ناجائز وقت:

هر لحاظ كان، نماز، سجده تلاوت، نماز جنازه: سج ايرڻ لڙڻ ۽ لهڻ وقت ناجائز آهي. يعني هنن وقتن ۾ جيكڏهن فرض يا واجب ادا يا

---

[1] قنية ۾ آهي تہ عشا ۾ دير اڌ رات تائين، ۽ مغرب ستارن نكرڻ تائين مكروه تحريمي آهي.

www.maktabah.org

قضا ڪبو ٿ ناجائز آهي. سواءِ ساڳئي ڏينهن واري عصر نماز جي. جو اها پڙهي سگهجي ٿي پر تڏهن بہ مڪروهہ تحريمي آهي. پر قضا ڪان بهتر آهي. جيڪڏهن نماز نفلي آهي ٿ اها مڪروهہ تحريمي ٿيندي ۽ اها ٽوڙڻ جي صورت ۾ قضا ڪرڻ واجب ٿيندي. البت ادا ڪرڻ سان ايترو ٿيندو جو شروع ڪرڻ ڪري جيڪو مٿس ذمي ٿيو سو لهي ويندو. باس جي ڪري واجب ٿيل نماز پڻ مڪروهہ تحريمي آهي. البت نماز جنازہ ڪن مطلق مڪروهہ تحريمي چئي آهي. ڪن چيو آهي ٿ جيڪڏهن انهيءَ وقت ۾ حاضر ٿي وڃي ٿ مڪروهہ ناهي البت تاخير افضل آهي. ساڳيءَ طرح سجده تلاوت ۾ بہ چيو ٿئن. هيءَ سڀ مسئلا بحرالرائق وغيره ۾ آهن. سج اپرڻ وقت ڪراهت وارو وقت سج نيزي برابر اچڻ تي ختم ٿي ويندو. پر جيڪڏهن ٻن نيزن برابر اچي ٿ بهتر آهي. جيستائين سج جي ٽڪي نظر اچي تيستائين طلوع توڙي غروب ٻنهي وقت نماز مڪروهہ آهي. عالمگيريءَ ۾ آهي ٿ سج اپرڻ مهل ماڻهو جيستائين سج جي ٽڪي ڏسي سگهي تيستائين مڪروهہ وقت آهي. جڏهن تيز ٿي وڃي. ڏسي نہ سگهجي. ٿ مڪروهہ وقت ختم ٿي ويندو.

نفل يا جيڪا نماز باس جي ڪري واجب ٿي هجي فجر ۽ عصر جي نمازن کان پوءِ مڪروهہ آهن. البت قضا. فوت ٿيل نمازون تلاوت جو سجدو ۽ جنازي جي نماز انهن وقتن ۾ بنا ڪراهت جي جائز آهي نفل نماز جائز وقت ۾ شروع ڪري پوءِ ٽوڙڻ کان پوءِ ٻيهر هنن ٻن مڪروهہ وقتن ۾ ادا ڪرڻ سان ادا نہ ٿيندي ۽ نہ سندس ذمي مان نڪرندي. جيئن محيط ۾ آهي. هن بنياد تي. جيڪڏهن فجر جي سنت شروع ڪري ٽوڙجي ٿ اها واجب ٿي ويندي. ۽ پوءِ فجر نماز ڪانپوءِ سج اپرڻ کان اڳ اداڪرڻ جائز نہ ٿيندي صحيح مذهب اهو آهي. جيئن بحرالرائق ۾ آهي. ۽ ڪن چيوآهي ٿ جائز آهي. ظهيريہ ۾ فجر جي سنت جي سلسلي ۾ هڪ حيلو ڏسيل آهي. ٿ سنت شروع ڪري ان کان پوءِ رفع اليدين کان سواءِ فرض جي تڪبير چئجي ۽ سلام کان پهريائين ان کي ادا ڪجي. پر شرح مجمع ۾ ان کي رد ڪندي چيو ويو آهي ٿ مذڪوره

www.maktabah.org

وقت ۾ قضا نفلي، جيڪا شروع ڪيل آهي. مڪروهه آهي، ڇاڪاڻ ته ٿوڙي جي نيت سان شروع ڪرڻ شرعا برو آهي. بحرالرائق واري ان جو ذڪر ڪيو آهي، جڏهن حقيقي باس مڪروهه تحريمي ٿيندي جيئن گذريو ته حڪمي باس بطريق اولي مڪروهه ٿيندي. ان طرح بحرالرائق ۾ ٻئي هنڌ مذڪور آهن.

فجر ايرڻ (باڪ ڦٽڻ) کان پوءِ اڪثر سنت فجر نه پڙهجي. ۽ نماز مغرب کان اڳ ۽ خطبي جي وقت نفل نه پڙهجي.

فصل

اذان جا مسئلا

اذان وقت تي ڏيڻ گهرجي. قبلي ڏانهن منهن ڪيل هجي ۽ وچ ۾ نه ڳالهائجي. ۽ اقامت ۾ پڻ ان طرح آهي. آذان ۾ "حي علي الصلواة" ۽ "حي علي الفلاح" چوڻ وقت منهن (ساڄي کاڌي) ڦيرائجي، هڪ يا ٻن ڪنن ۾ آڱر وجهڻ گهرجي ۽ صلوات- صلوات يا قامت- قامت- آذان جي وچ ۾ چوڻ مستحب آهي.

- آذان جيڪڏهن وقت کان اڳي چيل هجي ته موٽائڻ گهرجي.
- هر فرض ادا ڪرڻ جي لاءِ اذان ۽ اقامت سنت مؤڪده آهي.
- گهٽين فوتي نمازن ۾ پهرين فوتي نمازسان اذان ۽ اقامت چئجي، اها ٻين ۾ ٻ ڪفايت ڪندي.
- تڙ جي حالت ۾ آذان ۽ بي وضو هئڻ جي حالت ۾ تڪبير مڪروهه آهي.[1] ۽ آذان عورت، فاسق، ويهي ڏيندڙ ۽ مست جي مڪروهه آهي. غلام، ولدالزنا ۽ انڌي ۽ جهنگليءَ جي مڪروهه ناهي. مسافر لاءِ آذان ۽ تڪبير ٻئي ڇڏڻ مڪروهه آهن. البت گهر ۾ رهيل، جنهن تائين آذان جو آواز پهچي ٿو تنهن لاءِ آذان ۽ اقامت مڪروهه ناهي. مردن لاءِ ٻئي مستحب آهن. عورتن لاءِ مستحب ناهن. هڪ روايت ۾ آهي ته عورتون آهستي آذان ۽ اقامت چون.

---

[1] بي وضو حالت ۾ آذان مڪروهه ناهي.

www.maktabah.org

- آذان ۾ سر[1] ۽ شهادت ۾ ترجيع جائز ناهي.[2]
- حي علي الفلاح چوڻ پويان فجر نماز ۾ "الصلواة خير من النوم" چوڻ گهرجي.
- اقامت آذان جي مثل آهي. ان جي حي علي الفلاح پويان قد قامت الصلواة ۽ پيرا چوڻ گهرجي.
- اذان جي ڪلمات جي وچ ۾ بيهڻ گهرجي، يعني الله اڪبر الله اڪبر چئي بيهجي، ان کان پوءِ الله اڪبر الله اڪبر چئجي. ينابيع انهيءَ طرح چيو آهي ۽ ان طرح ڪنزالعباد ۽ فتاوي الصوفيه ۾ آهي. ۽ بحرالرائق جي ظاهر عبارت منجهان سمورن ڪلمات تي بيهڻ سمجهه ۾ ٿو اچي.

ق: شعر ۾ حرف "قاف" مان مراد آهي قبلو.

نماز جو ستون فرض:

قبلو سڃاڻڻ ۽ قبلي ڏانهن هر نماز ۾ منهن ڪري بيهڻ آهي. هڪ روايت ۾ سڄي مسجدالحرام ڏانهن منهن ڪرڻ مراد آهي. پرصحيح اهو آهي ته صرف "ڪعبة الله" مراد آهي. پر جنهن جي آڏو ڪعبة الله آهي. تنهن متان فرض آهي ته عين ڪعبي ڏانهن منهن ڪري. پر جيڪو ڪعبي جي سامهون ناهي تنهن لاءِ ڪعبي جو طرف به ڪافي آهي. اوپر وارن لاءِ ٻن مغربن جي وچ تي ڪعبو آهي. اولهه وارن لاءِ ٻن مشرقن جي وچ تي ڪعبو آهي. قبلي سڃاڻڻ جو مضبوط اهجاڻ 'اتر قطب' آهي. اتر قطب اوپر وارن جي ساڄي اولهه وارن جي ڪاهي ڪلهي کان، ۽ ڏکڻ وارن جي سامهون ۽ اتر وارن جي پٺيان آهي.

قبلي ڏي منهن ڪرڻ جي نيت ڪن روايتن ۾ فرض قرار ڏني وئي آهي، پر صحيح ۽ مفتي به هيءُ آهي ته فرض ناهي،

---

(1) "لحن مان مراد آهي آواز ۾ ميڻاج پيدا ڪرڻ." ڪن چيو آهي ته زير زبر ۾ غلطي ڪرڻ آهي.

(2) 'ترجيع' جو مطلب آهي هڪ پيرو شهادت جا لفظ آهستي چئي ٻئي پيري زور سان چئجن. اهو جائز ناهي. بي وضو حالت ۾ آذان مڪروهه آهي.

www.maktabah.org

بلڪ بدائع وغيره ۾ چيل آهي تہ افضل هيءُ آهي تہ ڪعبي جي نيت نہ ڪجي ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن ڪعبي ڏانهن منهن نہ هوندو تہ نماز جائز نہ ٿيندي.

- ڪعبة الله جي مٿان واري فضا ۽ هيٺان واري زمين قبلہ آهي. عمده الفتاوىٰ ۾ آهي تہ ڪعبہ جڏهن پنهنجي جاءِ تان صاحب ڪرامات ماڻهن لاءِ کڄي وڃي تہ انهيءَ صورت ۾ ان زمين ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهندڙن جي نماز جائز ٿيندي.
- جيڪڏهن ڪنهن ڇاڻي واڻي ڪعبي ڏانهن منهن ڪرڻ بجاءِ ڪنهن ٻئي پاسي منهن ڪري نماز پڙهي تہ اهو گناهگار ٿيندو. ڇاڪاڻ جو فرض جي خلاف ٿو ڪري. پر ڪافر نہ ٿيندو.[1] ڇاڪاڻ تہ ڪنهن عذر جي سببان ڪعبي ڏي منهن نہ ڪرڻ جائز آهي. ان جي برخلاف جيڪڏهن ڪو بي وضو نماز پڙهندو تہ ڪافر ٿيندو. ڇاڪاڻ تہ ڪهڙي بہ حال ۾ بنا پاڪائيءَ جي نماز ناهي. حقيقي توڙي حڪمي (پاڪائي) فرض آهي. بحرالرائق. پر قواعد اصول مان جيڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي ٿي اها هيءَ آهي تہ جيستائين جائز هجڻ جو عقيدو نہ ٿو رکي تيستائين ڪافر نہ ٿيندو. پر ڇاڪاڻ تہ ان سان بي ادبي ظاهر ٿئي ٿي جنهن جي بنياد تي ڪفر جو حڪم لڳايو ويو آهي. والله اعلم.
- جنهن کي دشمن جي حملي جو يا شينهن جو يا ڪنهن اهڙي ٻي شيءِ جو خوف خطرو هجي تنهن لاءِ جائز آهي تہ قبلي ڏانهن ويل منهن نہ ڪري. جنهن بہ پاسي منهن ڪرڻ سندس وس ۾ هجي تنهن پاسي منهن ڪري نماز ادا ڪري سگهي ٿو.

---

[1] سواريءَ مٿان سوار ماڻهو ڪعبہ ڏانهن منهن ڪري نماز شروع ڪري ان کان پوءِ سندس سواري قبلہ کان ڦري وڃي ۽ هو نماز ۾ هجي تہ سندس نماز جائز نہ ٿيندي. حلوائي اهو لکيو آهي. يعني جڏهن هڪ رکن جيترو وقت سواري ڪعبي کان ڦري وڃي. شرح منية المصلي.

www.maktabah.org

- جنهن ماڻهوءَ کي قبلي جي طرف بابت مونجهارو آهي. سو پوريءَ طرح سوچ ويچار ڪري جنهن پاسي پنهنجي دل مطمئن سمجهي ان پاسي نماز ادا ڪري ڇڏي. جيڪڏهن نماز کان پوءِ ڪيس غلطيءَ جو پتو پوي تہ نماز نہ موڙائي، پر جيڪڏهن وچ نماز ۾ معلوم ٿي وڃي تہ قبلي ڏانهن ڦري وڃي. جيڪڏهن جماعت سڄي جو سڄي جانچي پنهنجي سمجهہ مطابق منهن ڪري نماز پڙهي ٿي پر امام جو حال معلوم ئي ڪونهي تہ انهيءَ صورت ۾ جيڪي امام کان سواءِ پڙهن ٿا تن جي نماز جائز ٿي ويندي.

نماز جا رکن

هيءُ ست فرض، جيڪي ذکر ٿيا، تن کي نماز جا شرط سڏيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ تہ اهي نماز ۾ داخل نہ آهن.. ست ٻيا، جيڪي تنهنجي آڏو هاڻي پيش ڪجن ٿا. سي نماز جا رکن سڏبا آهن.

نماز جو پهريون رکن:

تکبير بابت اختلاف آهي. صحيح اهو آهي، جنهن کي بحرالرائق اختيار ڪيو آهي. تہ شرط آهي. ۽ ڪن محققن رکن سڏيو آهي. باقي ڇهہ ٻيا بنا اختلاف جي رکن آهن. کي انهن جي فرضيت جا قائل ٿيا آهن. ۽ اختلاف جو فائدو "تحريمہ" ۾ ظاهر ٿيندو. يعني هن ۾ تہ فرض جي تکبير تي نفل شروع ڪجي، جيڪي تکبير کي شرط ٿا چون تن وٽ جائز آهي. جيڪي رکن ٿا چون تن وٽ جائز ناهي. هن طرح تہ فرض جي تشهد کان پوءِ سلام کان اڳ ان تي ئي نفل جي بنا ڪئي وڃي، ان ۾ اختلاف آهي، صحيح اهو آهي تہ جائز آهي.

"ت": شعر جي حرف "تي" مان مراد تکبير اولي آهي.

نماز جو ٻيو رکن:

تکبير اولیٰ چوڻ آهي.[1] کي ان کي شرط، تہ کي رکن

---

[1] جيڪڏهن مصنف هيئن چوي ها تہ تحريمہ بيهي چوڻ فرض آهي. تہ بهتر هو. ڇاڪاڻ تہ نماز جي شروعات بيهڻ جي حالت کان سواءِ جائز ناهي. ان ڪري جيڪڏهن ويهي تکبير چئي پوءِ اٿيو تہ اهو صحيح ناهي ڇاڪاڻ تہ قيام نماز شروع ڪرڻ مهل انين فرض آهي جيئن ان کان پوءِ فرض آهي.

www.maktabah.org

ٿا چون. صحيح ۽ مفتيٰ بہ پهريون آهي.[1] اختلاف جو نتيجو ظاهر ٿئي ٿو فرض جي تحريمہ تي نفل جي بنا ڪرڻ جي مسئلي ۾. شرط چوڻ وارن مطابق بنا جائز آهي. رڪن چوڻ وارن مطابق بنا جائز ناهي. جيئن گذريو.

- ڪو شخص تڪبير چوڻ مهل پليتيءَ سان هو. ياقبلي کان منهن ڦريل هوس يا اوگهڙ ڪليل هيس، جيڪڏهن تڪبير کان فارغ ٿيندي ئي پليتي هٽائي ورتائين، قبلي ڏانهن منهن ڪري ورتائين، اوگهڙ ڍڪي ورتائين، تہ نماز جائز ٿيندي. تڪبير تحريمہ وقت بيٺل هئڻ شرط آهي. كذا في البحرالرائق.
- جيڪڏهن ڪو شخص جماعت کي پهتو رڪوع ڏانهن لڏندي تڪبير چيائين تہ ان صورت ۾ جيڪڏهن رڪوع طرف گهٽو جهڪيل آهي تہ جائز نہ ٿيندي. پر جيڪڏهن بيهڻ کي ويجهو آهي تہ جائز ٿيندي. ان ۾ هڪ تڪبير ڪافي آهي. صحيح اهو آهي جيئن فتح القدير ۾ بہ آهي. پر هڪ روايت ۾ آهي تہ جيستائين ہ تڪبيرون نہ چوندو تيستائين نماز جائز نہ ٿيندي. جواهر الفتاويٰ ۾ ان طرح مذڪور آهي.
- جيڪڏهن امام کان اڳ تڪبير چئجي تہ نماز جائز نہ ٿيندي. خالي لفظ الله ئي چو نہ چيو وڃي. پر جيڪڏهن ڪانئس پوءِ چيل آهي پر پوري اڳ ڪئي وڃي تہ پوءِ جائز آهي. فتويٰ ان تي آهي. پر ابو يوسف جو ان ۾ اختلاف آهي. بحرالرائق.
- جيڪڏهن نماز شروع ڪرڻ مهل بجاءِ تڪبير جي الله اعظم، الله اجل، سبحان الله، الحمد لله، يا لا اله الا الله، چوي تہ جائز آهي. پر جيڪڏهن اللهم اغفرلي ۽ ان جهڙو دعا جي قسم جو ڪجهہ

---

[1] بلڪہ هي شرط آهي. اسان جي امت جو ان بابت اجماع آهي. البتہ ٽن امامن جو ان ۾ اختلاف آهي.

www.maktabah.org

چوڻ شروع ڪري ڏئي تہ جائز ناهي. سبب ان جو اهو آهي. تہ تڪبير ۾ الله سبحانہ وتعالي جي تعظيم مقصد آهي. جيڪا جنهن ۾ لفظ مان ظاهر ٿئي سو تہ صحيح آهي. البتہ دعا ۾ تہ پنهنجو پاڻ مقصد هوندو آهي.

- جيڪڏهن تعظيم وارا لفظ فارسيءَ (سنڌيءَ) ۾ ئي چئجن تڏهن بہ جائز آهي جو عجز واري وقت قرآن (سنڌيءَ) ۾ پڙهڻ جائز آهي. پر چاڪاڻ تہ نص قرآن ۾ "وربک فکبر" آيل آهي ان ڪري لفظ الله اڪبر کانسواءِ ڪي بيا لفظ مڪروه تحريمي يا تنزيهي آهن. مڃيل قول مڪروه ۽ تحريمي هڻڻ وارو آهي. چاڪاڻ تہ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن جو دائمي عمل "الله اڪبر" چوڻ هو. ٻيو نہ هو. بحرالرائق
- بسم الله الرحمان الرحيم ۔۔ ان شروع ڪرڻ ڪن وٽ جائزآهي. چاڪاڻ تہ تعظيم مڙان دلالت ٿو ڪري. ڪن وٽ جائز ناهي. چاڪاڻ تہ اللهم بارک في هذا جي معني ۾ ٿئي ٿو. امام زيلعي پوئين کي ترجيح ڏئي ٿو ۽ شارح منيه چيو آهي تہ هي اشبهہ آهي. ۽ بحرالرائق جائز هڻڻ کي ترجيح ڏني آهي.
- تڪبير چوڻ وقت هٿ ويڙهيل ڪپڙي مان ٻاهر ڪڍڻ مستحب آهن.
- الله جي لفظ کي مد ڏيڻ سان نماز صحيح نہ ٿيندي. بلڪ ڄاڻي واڻي چوڻ سان ڪفر جو خوف آهي. اهو ئي حڪم آهي. "اڪبر" جي الف يا ب کي مد ڏيڻ جو. الله جي "ه" کي مد ڏيڻ لغت جي لحاظ کان خطا آهي. ان طرح "را" کي مد ڏيڻ بہ خطا آهي. البتہ "لام" الله کي مد سان پڙهڻ ثواب آهي. "فتح القدير." پر ان مد کي بہ ڏگهو ڇڪڻ نہ گهرجي. چلپي شرح وقايه جي حاشي ۾ ان طرح لکيو آهي.
- تڪبير اولي جو ثواب جيڪو حديث ۾ آيل آهي تہ دنيا و ما فيها کان بهتر آهي. سو هن شرط سان حاصل ٿيندو. تہ تڪبير امام جي تڪبير سان گڏ گڏ هجي. هڪ روايت ۾ آهي تہ ثنا چوڻ تائين

www.maktabah.org

هڪ روايت ۾ فاتحہ تائين، خلاصہ ۾ اها راءِ ورتي وئي آهي. هڪ روايت ۾ پهرين رڪعت تائين امام سان شامل ٿيڻ جي شرط سان تڪبير اولىٰ جو ثواب ملي ويندو. 'ذخيره' ۾ چيل آهي تہ هي ماڻهن لاءِ وڏيڪ آسان آهي.

قاف ڀيو: بيت جي حرفن مان قاف ڀئي جو مطلب قيام آهي.

نماز جو ٽيون رڪن:

قيام (بيهڻ) آهي.[1] ان بابت سڀ متفق آهن ۽ هيءُ هر ان نمازيءَ تي فرض آهي، جيڪو ان جي سگهہ رکي ٿو. ان جي حد هيءَ آهي تہ: جيڪڏهن هٿ ڊگها ڪجن تہ راڻن تائين نہ پهچن. بحرالرائق. ۽ ٻئي پير پورا جو پورا زمين تي رکڻ مستحب آهن. البرجندي. ۽ ٻنهي پيرن تي وزن برابر برابر هڻڻ گهرجي. الكيداني. غياثيہ ۾ آهي تہ ٻنهي پيرن درميان هڪ ٻئي تي ساهي ڪڻڻ مڪروهہ آهي. ۽ الروضة ۾ آهي تہ جڏهن قيام ڊگهو هجي تہ جائز آهي بلڪ افضل آهي، جيئن خزانة الرواية ۾ آهي.

- بيمار، جيڪو بيهي تہ سگهي ٿو پر رڪوع ۽ سجدو نہ ٿو ڪري سگهي. تنهن کي اختيار آهي. ويهي يا بيهي. اشارن سان سجدي ۽ رڪوع ڪرڻ جي حالت ۾ ويهڻ افضل آهي. (شرح وقايه).
- ڪو شخص اهڙو ڪمزور آهي، جو فرض روزو نہ ٿو رکي تہ نماز اڃي بيهي پڙهي سگهي ٿو، روزو رکي ٿو تہ ويهي پڙهي سگهي ٿو. تنهن کي روزو رکڻ گهرجي ۽ ويهي نماز پڙهڻ گهرجي. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ڪو شخص بيهي نماز پڙهي ٿو، تہ قئ وهي ٿو پوي، تہ ان کي ويهي پڙهڻ گهرجي. اهڙيءَ حالت ۾ قيام جائز ناهي. (منية المصلي).
- قيام مهل ٻن پيرن وچ ۾ ڇڻ آڱرين جيترو فرق رکڻ گهرجي. پيڏيون پيڏين سان ملائي نہ ڇڏجن. انهن جي منع آهي. (كنزالعباد)

قاف ٽيون: بيت ۾ ٽئين نمبر قاف مان مراد فرائت آهي.

---

[1] ظاهر اهو آهي تہ فرائض ۽ واجبن ۾ عورتن تي قيام فرض آهي جيڪڏهن ويهي نماز پڙهنديون تہ سندن نماز جائز ناهي. جيئن ان جي متنن جي اصحابن ۽ شرح لكندڙن وضاحت ڪئي آهي ۽ حديث ۾ آهي تہ انسان شقائق الرجال. ۽ زالون مردن جي مخصوص صورت ۾ مخالفت ڪن. ۽ هيءَ صورت انهيءَ قسم جي ناهي وهو تعالي اعلم مخدوم عبد الكريم متعلوي.

www.maktabah.org

نماز جو چوٿون رڪن:

قرائت آهي. ۽ اها پڻ اجماع امت هيٺ فرض آهي[1] ان جي حد هيءَ آهي ته اهڙيءَ طرح زبان سان حرف صحيح اچاري جو پاڻ ٻڌي سگهي. صحيح اهو آهي. ۽ مقدار ان جو هڪ آيت آهي. ڏگهي يا ننڍي. پر شرط آهي ته هڪ يا ٻه ڪلما هئڻ گهرجي. جيئن الله جو قول آهي "ثم ادبر و استكبر" ۽ جيڪڏهن هڪ ڪلمو هجي. جيئن "مدهامتان" يا هڪ حرف هجي جيئن "ق". ان صورت ۾ مشائخن نماز صحيح ٿيڻ ۾ اختلاف ڪيو آهي. ۽ گهڻن وٽ صحيح اهو آهي ته نماز صحيح نه ٿيندي. بحرالرائق ۾ صحيح نه ٿيڻ جي راءِ قبول ڪئي آهي. پر "ص" جي مثال ۾. 'مدهامتان' جي مثال ۾ نه. ان انهيءَ لاءِ اسبيجابي وغيره جي قول مان استدلال ورتو آهي.

- جيڪڏهن هڪ ڏگهي آيت جيئن: 'آية الكرسي' آهي. جيڪڏهن ٻن رڪعتن ۾ پڙهي وڃي ته ڪن وٽ نماز جائز آهي پر صحيح اهو آهي ته جائز ناهي. ان طرح برجندي ظهيريه ۽ كافيءَ كان منقول آهي. جڏهن ته وڌيڪ صحيح اهو آهي. ته جائز آهي ۽ عام مشائخ ان خيال جا آهن. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي.
- فرض جي ٻن رڪعتن ۾ قرائت فرض آهي. فرض ٻن رڪعتن وارو هجي يا ٻيو. پهرين ٻن ۾ هجي يا پوئين ۾. يا هڪ پهرينءَ ۾ هڪ پوئينءَ ۾ هجي. ۽ وتر ۽ نفل جي هر رڪعت ۾ فرض آهي.
- فرض جي مقدار جيتري قرائت تي اڪتفا ڪرڻ بنا عذر جي مڪروه تحريمي آهي. وقت فوت ٿي وڃڻ جو جيڪڏهن عذر آهي ته پوءِ جائز آهي. امام بزدويءَ جو چوڻ آهي ته اهو صرف فجر جي نماز سان مخصوص آهي. پر مرغيناني وٽ اهو عام آهي. مڙني نمازن لاءِ. امام اعظم جو پڻ اهو ئي مذهب آهي. جڏهن ته صاحبين (ابو يوسف ۽ محمد) وٽ هڪ ڏگهي آيت يا ٽي ننڍيون آيتون مطلق نماز ۾ فرض آهن. ڪتاب اسرار ۾ احتياط جي طور

---

[1] علم فقهه ۾ آهي ته اجماع ۽ اتفاق جي لفظ مان مراد هيءَ آهي ته اڪثر فقهاء ان تي متفق آهن ان مان اها مراد ناهي ته ان ۾ اختلاف ئي ڪونهي. (حل المشكلات)

www.maktabah.org

تي هن قول کي راجح سڏيو ويو آهي. بحرالرائق ۾ پڻ ان طرح آهي.

- قرائت جي فرضيت ان جي حق ۾ آهي جيڪو گونگو يا امي نہ هجي. ۽ اهڙيءَ طرح مقتدي پڻ نہ هجي. ڇاڪاڻ جو مقتدي جي قرائت جهري نماز ۾ مڪروهه آهي. البت 'سري' نماز ۾ مشائخن جو اختلاف آهي. (البرجندي). هڪ روايت مطابق امام محمد فاتحہ جي قرات کي مستحسن سمجهندو آهي. (الهدايه)

ري: بيت ۾ حرف 'ري' مان مراد رڪوع ڪرڻ آهي.

نماز جو پنجون رڪن:

رڪوع ڪرڻ آهي. رڪوع جي حد ڪن وٽ مطلق طور ڏنگو ٽيڻ آهي. ۽ ڪن وٽ پٽي ڏنگي ڪرڻ آهي. شرح منية ۾ هيءَ روايت احسن سڏيل آهي. ڪن چيو آهي تہ جيڪڏهن قيام ڏانهن ويجهو آهي تہ رڪوع ادا نہ ٿيندو، پر جيڪڏهن سنت طريقي مطابق پٽي وڃائي، ادا ڪري ٿو تہ ادا ٿي ويندي. (خلاصہ وغيره). بهرحال ايترو ڪرڻ گهرجي تہ هٿ گوڏن تائين آڻجن نہ تہ قيام ۾ شمار ٿي ويندو. مٿي قيام جي حد ۾ بحرالرائق کان منقول گذري چڪو تہ هي ان وقت آهي جڏهن نماز بيهي پڙهندو هجي. پر جيڪڏهن ويهي پڙهي ٿي وڃي تہ پوءِ پيشاني گوڏي جي برابر هٿ گهرجي تڏهن رڪوع ٿيندو. (البرجندي)

- ڪهي پٽ وارو، جيڪو بيٺي بہ رڪوع جيترو جهڪيل آهي. تنهن لاءِ مٿو پيرن طرف نوڙائڻ ئي ڪافي آهي. (بحرالرائق ۽ البرجندي)
- جڏهن ڪنهن رڪوع ڪرڻ بنا قيام مان سڌو وڃي سجدو ڪيو تہ ان صورت ۾ ڏسبو تہ جيڪڏهن مسنون طريقي مطابق (سنئين پٽيءَ) سجدي ۾ هليو ويو آهي. تہ نماز فاسد ٿي پوندي. پر جيڪڏهن سجدي ڏانهن ويندي وچ ۾ پٽي ڪهي ڪيائين، اٺ وانگر تہ نماز سلامت رهندي. الخلاصہ. ان جو سبب اهو ٻڌايو اٿن تہ قومہ ڪان رڪوع ڏانهن وڃڻ وقت سڌو مٿو ڪندي وڃڻ گهرجي، نہ تہ بہ رڪوع لازم ايندا، جيڪو عمل نقصان جي باعث آهي ڇاڪاڻ تہ نماز ۾ زيادتي ۽ واڌارو ٿي پوندو.

www.maktabah.org

س: شعر ۾ حرف "س" مان مراد سجدو ڪرڻ آهي.

نماز جو ڇهون رڪن:

سجدو ڪرڻ آهي. هر رڪعت ۾ ٻہ سجدا ڪرڻ فرض آهن. سجدو ڇٹبو آهي منهن جو ڪو حصو پيشاني هجي يا نڪ زمين تي رکڻ. ظاهر روايت مطابق ايترو ڪفايت جي طور ٹيڪ آهي. پر (پيشاني ۽ نڪ) ٻنهي مان ڪنهن هڪ تي اڪتفا ڪرڻ مڪروه تحريمي آهي. ڇاڪاڻ تہ ٻنهي جو زمين تي رکڻ واجب آهي.[1]

(فتح القدير۽ بحر الرائق).

- صرف پيشانيءَ تي اڪتفا ڪرڻ فرض ادائگيءَلاءِ ڪافي ٿي ويندو. ان تي ٽنهي امامن (ابو حنيفہ، محمد ۽ يوسف رحمهم الله) ۾ اتفاق آهي. البتہ صرف نڪ تي اڪتفا ڪرڻ امام اعظم وٽ جائز ۽ صاحبين (محمد ۽ يوسف رح) وٽ ناجائز آهي. فتوا صاحبين جي قول تي آهي. ڪنهنجو چوڻ آهي تہ صاحبين پيشانيءَ ۽ نڪ ٻنهي جي رکڻ کي شرط چون ٿا. ۽ وٽن صرف پيشانيءَ تي اڪتفا ڪرڻ جائز ناهي. صاحب بحرالرائق جو چوڻ آهي تہ اهو صاحبين کان اختلاف مشهورآهي ۽ مشهور آهي تہ پيشانيءَ تي اڪتفاڪرڻ جائز آهي.
- سجدي ۾ جيڪڏهن پير زمين کان مٹي رکيائين يا مٹي کيائين[2] تہ نماز صحيح نہ ٹيندي. يعني جيڪڏهن تسبيح جي مقدار جيترو زمين کان مٹي کيائين تہ صحيح نہ ٹيندي ان کان گهٹ معاف آهي. جيئن اوگهڙ ڪلڻ ۽ پليتيءَ بابت مقرر آهي تہ

---

[1] جيڪڏهن پنهنجي پيشاني رکيائين، نڪ نہ رکيائين تہ سندس سجدا جائز ٹيندا. پر جيڪڏهن ائين بنا عذر جي کيائين تہ مڪروه ٹيندو اهو مزيد ۽ مفيد ۾ مذڪور آهي. ۽ تحفة ۽ بدائع ۾ مذڪور آهي تہ مڪروه ناهي پهرين ڳالهہ صحيح آهي ڇاڪاڻ تہ نبي صلي الله عليه وسلم جن جڏهن سجدو ڪندا هئا تہ پنهنجي نڪ ۽ پيشاني کي زمين تي رکندا هئا شرح منية المصلي الصغير.

[2] "مٹي رکيائين" جو مطلب اهو آهي تہ سجدي ۾ پهتوئي نہ هجي اڳئي پير مٹي کيل هجن "مٹي کيائين" جو مطلب آهي تہ سجدي ۾ زمين تي رکيل پير مٹي کري ڇڏائين. منہ (مصنف)

www.maktabah.org

تسبيح جي مقدار جيتري نماز فاسد ٿيڻ جو موجب ٿيندي.[1] فرض ادائگيءَ لاءِ هڪ آگر زمين تي رکڻ ڪافي ٿيندي. (بحرالرائق) وڌيڪ بحرالرائق ۾ آهي تہ جيڪڏهن پير جون آگريون رکڻ بجاءِ پير جي پٺي رکبي تہ نماز ناجائز ٿيندي.[2] چاکاڻ تہ پير رکڻ جو مطلب آگرين سان پير رکڻ آهي.

- سجدي ۾ جيڪڏهن صرف هڪ پير رکي ۽ ٻيو کڻي ٿو چڏي، تہ عذر نہ هڻڻ جي صورت ۾ ڪراهت سان نماز جائز ٿيندي. (قاضي خان). ان ۾ وڌيڪ آهي تہ ان ۾ ڪراهت تحريمي آهي مذهب جي صحيح تحقيق مطابق. شيخ الاسلام ڪراهت تنزيهيءَ جو قائل آهي. ۽ امام قدوري ۽ ٻي جماعت هن خيال جي آهي تہ ٻئي قدم رکڻ فرض آهن. تنهن ڪري جيڪڏهن هڪ قدم مٿئين ذڪر ڪيل وقت جيترو مٿي کنيل رهيو تہ نماز فاسد ٿي ويندي.[3] فتاوىٰ غياثيه مان معلوم ٿو ٿئي تہ جيڪڏهن پوري سجدي ۾ پير زمين تي نہ رکيائين تہ نماز فاسد ٿي ويندي البتہ ٻئي هٿ ۽ ٻئي گوڏا رکڻ فرض ناهن. ظاهر روايت مطابق ۽ فتوىٰ بہ ان تي آهي. جڏهن تہ فقيهہ ابو الليث ان جي فرضيت جوموقف رکيو آهي. ۽ عيون ان کي صحيح چيو آهي. بحرالرائق ۾ پڻ ان طرح آهي. شيخ ابن همام فرمائي ٿو تہ فقيهہ ابو الليث مشائخن جي روايت جو انکار ڪيو آهي. ۽ چئي ٿو تہ امام اعظم کان اهو ثابت ناهي. بحرالرائق وارو چئي ٿو تہ نص قرآن سجدي جي فرضيت بابت فرمايو آهي. ۽ حقيقت ۾ اهو هٿن ۽ گوڏن رکڻ جو نالو ناهي. ۽ انصاف واري راءِ اها آهي جيڪا شيخ ابن همام اختيار ڪئي آهي تہ ٻنهي هٿن جو رکڻ واجب آهي ۽ انهن مان

---

[1] پر صحيح اهو آهي تہ جيڪڏهن پوري سجدي ۾ پير زمين تي نہ رکيائين تہ ان جي نماز ٻچي پوندي. نہ تہ نہ (مخدوم محمد هاشم رحمہ ربہ)

[2] ان مان سمجهہ ۾ اهو ٿو اچي تہ آگرين رکڻ جو مطلب انهن جو قبلي ڏانهن منهن ڪرڻ آهي. تہ جيئن انهن تي ٽيڪ هجي. انهن تي ٽيڪ يا زور نہ هوندو تہ پير جي پٺ تي پير رکڻ ٿيندو جيڪو صحيح ناهي. هن ڳالهہ جي خبر رکڻ تمام ضروري آهي ڪهڙا ماڻهو ان کان غافل آهن (شرح مينة المصلي صغير).

[3] باطل ۽ فاسد جڏهن عبادت جي معاملي ۾ استعمال ٿئي تہ ٻئي معني ۾ مترادف (ساڳيا) ٿيندا. ۽ نڪاح ۾ بہ ان طرح آهن. (اشباہ من عينہ)

www.maktabah.org

کو هک نہ رکڻ سان نماز مکروه تحريمي ٿيندي. جيتوٽيڪ اڪثر مشائخن کان اهو منقول آهي تہ سنت آهي، جنهن ڪري ان جو ڇڏڻ مکروه تنزيهي ٿيندو.

- پٽڪي جو وڪڙ جنهن وقت پيشانيءَ تي هجي، تنهن وقت ان جي مٿان سجدو ڪرڻ. مکروه تنزيهي آهي، پر جيڪڏهن وڪڙ مٿي تي هجي ان مٿان سجدو ڪجي ۽ پيشاني زمين تي نہ پهچي تہ ان صورت ۾ نماز صحيح نہ ٿيندي. نڪ ۽ پيشاني ٻئي زمين تي نہ پهچڻ جي صورت ۾ باتفاق روايات نماز صحيح نہ ٿيندي. پر جيڪڏهن پيشاني زمين تي نہ پهچي صرف نڪ پهچي وڃي تہ هڪ روايت مطابق نماز صحيح ٿيندي جيئن گذري چڪو، پر مکروه تحريمي ٿيندي.
- نماز جائز آهي، زمين ۽ هر ان شيءِ مٿان جيڪا زمين جي حڪم ۾ آهي. يعني جنهن تي پيشاني ٽڪي سگهي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي جيڪڏهن گاهہ يا ڪپهہ تي سجدو ڪيائين ۽ پيشاني ٽڪي بيٺي تہ نماز جائز ٿيندي. جيئن ذخيره ۽ فتح القدير ۾ آهي. ۽ ضابطہ اهو آهي تہ جيڪڏهن زور لڳائڻ سان مٿو وڌيڪ هيٺ نہ ٿو ٽئي تہ پوءِ جائز آهي ان طرح ڪنزالعباد ۽ حماديہ ۾ برهانيہ کان منقول آهي. جيڪڏهن جوئر يا ڪنهن ٻي اهڙي شيءِ تي سجدو ڪيائين تہ سجدو جائز ناهي. جيئن ظهيريہ ۾ آهي ۽ غياثيہ ۾ آهي تہ ڪڪ ۽ جون تي جائز آهي. ٻاجهر ۽ واريءَ تي جائز ناهي.
- سجدي ۾ ست عضوا زمين تي رکڻ واجب آهن. رسول الله صلي الله عليہ وسلم جن فرمايو آهي تہ مون کي حڪم ڪيو ويو آهي تہ آءٌ ستن عضون تي سجدو ڪيان. پيشانيءَ تي ۽ پنهنجي هٿ سان اشارو ڪيائون نڪ طرف، ۽ هٿن تي، گوڏن تي ۽ پيرن جي پاسن تي. هيءَ روايت بخاري ۽ مسلم روايت ڪئي آهي. نڪ طرف اشارو ان جو دليل آهي تہ پيشاني نڪ سان گڏ مراد آهي، پر ڇاڪاڻ تہ حديث متواتر ناهي تنهن ڪري ٻنهي جي وجوب جو حڪم لاڳو ڪيو ويو آهي.

www.maktabah.org

فائدو: واضح هجي تہ اصول فقهہ جا قاعدا هن جي تقاضا ٿا ڪن تہ ستن ئي عضون جو زمين تي رکڻ فرض هجي. ڇاڪاڻ تہ سجدي جو اجمالي بيان آيل آهي ۽ ان اجمال جو حديث ظنيءَ سان بيان فرضيت جو فائدو ڏئي ٿو. جيئن حديث چوٽين حصي مٿي جي مسح ۽ قعده اخيره واريءَ ۾ چيل آهي. شايد ان ڪري فقيهہ ابو الليث مڙني جي فرضيت جو حڪم لڳايو آهي، والله اعلم.

- جيڪڏهن سجدي جي جاءِ هڪ يا ٻن سرن جيتري مٿي آهي تہ نماز جائز آهي. ذخيره ۽ فتح القدير. منية المصلي ۾ آهي تہ سر چوٽين حصي هٿ جي برابر آهي.[1]
- جيڪڏهن رکوع ۽ سجدي ۾ امام کان اڳئي مٿو کڻي ونڃي تہ گنهگار ٿيندو. جيئن حديث صحيح ۾ آيل آهي. ڪافيءَ ۾ پڻ اهو مذڪور آهي غياثيہ وغيره ۾ آهي تہ موٽائڻ واجب آهي، جيڪڏهن سجدي جي جاءِ تي ڪنڌا هجن تہ مٿو مٿي کڻي ٻي جڳهہ تي رکجي اهو هڪ سجدو شمار ٿيندو. اهو مفيد ۾ مفاتيح المسائل مان نقل ڪيل آهي.

"ق" چوٽون: شعر جي چوٽين قاف مان پويون قعدو مراد آهي.

نماز جو ستون رکن:

پويون قعدو آهي. نماز جي پڇاڙيءَ ۾ تشهد جي مقدار جيتري ويهڻ جي فرضيت چئني امامن جي اجتماع مطابق ثابت آهي. ۽ڪشف اصول بزدوي ۾ آهي تہ پويون قعدو واجب آهي. پر اهو واجب عمل جي لحاظ کان فرض جي قوت رکي ٿو. جو ان جي ڇڏڻ سان نماز فاسد ٿي پوندي.

- هڪ ماڻهوءَ چار رکعتون شروع ڪيون. ۽ چوٽينءَ ۾ ويٺو تہ دل ۾ آيس تہ ٽين آهي. اهو سو چي اٽيو، اٺ ڪانپوءِ پڪ ٿيس تہ چار هيون. تڏهن موٽي ويهي رهيو، تشهد مان اڃا ڪجهہ مس

---

[1] ويڪر چهہ آگريون آهي. ان طرح جن ٻن سرن برابر مٿي هٿ جو چيو ويو آهي تنهن جو اڌ ٻارنهن آگريون ٿيندو. شرح منيہ.

www.maktabah.org

پڑهيو هئائين جو ڳالهائي وڃائين. ٻنهي صورتن ۾ ويهڻ جيڪڏهن تشهد جي مقدار جيترو آهي تہ نماز صحيح ٿيندي. نہ تہ فاسد ٿيندي. ان طرح فتاوي الولوالجية ۾ آهي. صاحب بحرالرائق اهو نقل ڪري هيءُ چيو آهي تہ هن مان معلوم ٿو ٿئي تہ تشهد جيترو ويهڻ جيڪو فرض آهي. تنهن ۾ لاڳيتو ويهڻ شرط ناهي يعني قيام ان جي وچ ۾ وٿي نہ ٿو بنجي.

ڄاڻڻ گهرجي تہ اندريان ۽ ٻاهريان فرض جيڪي اسانجي ٿنهي امامن وٽ متفق عليه آهن سي بيان ٿيا. هڪ فرض امام اعظم وٽ آهي. سندس مشهور روايت مطابق ۽صاحبين وٽ ناهي. اهو آهي نمازيءَ جو پنهنجي ڪنهن عمل سان نماز مان نڪرڻ. ان جو بيان هن طرح آهي. تہ ابو سعيد جي امام اعظم کان روايت ۾ آهي تہ نماز مان نماز پڑهندڙ پنهنجي ڪنهن اهڙي اختياريءَ فعل سان ٻاهر نڪري جيڪو نماز جي منافي هجي. جيئن سلام، ڪلام، ڪائڻ، اڻڻ، هليو وڃڻ، بلڪ جيڪڏهن سعيو ڪري ٽٽ ڦوس ڏئي تہ بہ نماز پوري ٿي ويندي. پر سلام کان اڳ ۾ نماز مڪروه تحريمي ٿي پوندي، ڇاڪاڻ تہ فقط سلام واجب آهي. امام ڪرخيءَ جو چوڻ آهي تہ اختياري فعل سان نماز مان نڪرڻ بابت ڪوبہ اختلاف ڪونهي. اهو ڪنهن وٽ بہ فرض ڪونهي. ابو سعيد امام اعظم کان روايت نہ ڪئي آهي بلڪ ان مسئلن مان استنباط ڪيو آهي، جيڪو غلط آهي. پر صدر الشريعت مفتي الثقلين ۽ متقدمين ۽ متاخرين جي هڪ جماعت وٽ ابو سعيد بردعي جو قول وڌيڪ پسنديده آهي. والله تعالىٰ اعلم. اختلاف جو فائده تڏهن ظاهر ٿيندو جڏهن تشهد کان پوءِ بي اختيار ڪنهن کان ٽٽ ڦوس ٿي وڃي. ان صورت ۾ ان جي نماز صاحبين ۽ امام ڪرخيءَ جي روايت مطابق پوري ٿي ويندي. جڏهن تہ ابو سعيد بردعي جي روايت مطابق پوري نہ ٿيندي. ڇاڪاڻ تہ اڃا هڪ فرض رهيل آهي، اهو آهي ارادي سان نڪرڻ. ۽ متاخرين جو اهو ئي مذهب آهي، اهو ساڳيو اختلاف هيئين يارنهن مسئلن ۾ پڻ آهي. جڏهن تشهد جيترو ويهڻ کان پوءِ پيش اچن.

www.maktabah.org

تشهد جيترو ويهڻ کان پوءِ:

1- تيمم ڪندڙ پاڻي ڏسي وڃي.
2- مسح جي مدت پوري ٿي وڃي.
3- ٽورڻي ڪنهن چرپر سان موزه لهي وڃي.
4- اڻ پڙهئي کي ڪا سورت يا آيت ياد اچي وڃي.
5- اوگهڙ ڊڪڻ جيتري مقدار جي اوگهڙ جو لهڻ.
6- اشاري سان نماز پڙهندڙ رڪوع ۽ سجدي جي سگهه ماڻي وڃي.
7- قضا نماز ياد اچي وڃي.
8- اڻ پڙهئي کي خليفه ڪري وڃڻ.
9- صبح جي نماز ۾ سج اپري وڃي.
10- جمعي جي نماز ۾ وقت عصر داخل ٿي وڃي.
11- قٽ مٽان ٻدل پٽو، جنهن تي مسح ڪئي هجي ڇڻڻ کان پوءِ لهي وڃي.
12- معذور جو عذر ختم ٿي وڃي.

ته مٿئين اختلاف مطابق امام اعظم وٽ نماز باطل ٿي ويندي. صاحبين وٽ نماز پوري ٿي ويندي، هن بنياد تي ته هڪ فرض، جيڪو اختياري فعل سان نماز مان نڪرڻ آهي سو ايا رهجي ٿو. ۽ مٽان هيءُ معاملا اچي پيش ٿيا آهن. ته ان صورت ۾ وچ نماز ۾ نماز ٽوڙيندڙ اسباب پيش ايندا. اهو صاحبين ۽ ڪرخيءَ جي روايت جي برخلاف آهي. جو انهن وٽ تشهد جيترو ويهڻ سان نماز پوري ٿي چڪي. ۽ نماز پوري ٿيڻ کان پوءِ مٿيان معاملا پل ڪيترو ب پيش اچن نماز فاسد ڪانه ٿيندي.

- مٿيان مڙئي فرض تڪبير تحريمه کان وڃي آخر تائين جاڳ ۾ ادا ڪرڻ شرط آهن. انهن مان ڪو هڪ ب جيڪڏهن نند ۾ ادا ڪيو ويو ته اهو شمار نه ٿيندو. بلڪ موٽائڻ فرض ٿيندو. صحيح ۽ مختار مذهب مطابق، پر جيڪڏهن شروع ۽ پڇاڙيءَ ۾ جاڳيل هو ته نماز صحيح ٿي ويندي. اڪثر روايتن مطابق مڙئي فرض سواءِ پوئين قاعدي جي ادا ٿي ويندا. ڪن وٽ ادا نه ٿيندا. جيڪڏهن

www.maktabah.org

سموري رکعت نند ۾ ادا ڪئي وئي ته نماز فاسد ٿي ويندي، هيءُ سڀ مسئلا بحرالرائق ۾ آهن.

ڄاڻڻ گهرجي ته امام زفر جيڪو امام اعظم جي شاگردن مان هڪ آهي. تنهن نماز جي ارڪانن جي ادا ڪرڻ ۾ ترتيب، يعني پهرين قيام پوءِ قرات، پوءِ رڪوع پوءِ سجدي، کي پڻ فرض ڪوٺيو آهي. هن قول جي بنياد تي پندرهن فرض ٿين ٿا. ۽ امام اعظم جي قول مطابق مختار روايت مطابق چوڏهن فرض ٿين ٿا. ۽ صاحبين جي قول مطابق تيرهن فرض ٿين ٿا. تيرهن جي انگ ۾ اسان جي ٻنهي امامن مان ڪنهن جو به اختلاف ڪونهي. ان ڪري شايد بيت جي مؤلف محترم بيت ۾ تيرهن آندا آهن. والله تعالىٰ اعلم. الحمد لله فرضن جو بيان پورو ٿيو ۽ هاڻي واجبن جو بيان شروع ڪجي ٿو.

نماز جا واجب

چون واجب نہ داني شوي در خطر
فُضَت تقُتَ لُقَتَ جسر

ف: شعر جو پهريون حرف 'ف' آهي، جنهن مان مراد آهي "فاتحہ" پڙهڻ.

نماز جو پهريون واجب:

فاتحہ پڙهڻ آهي. ان ۾ مذهب حنفيه جي ٻنهي علمائن جو اتفاق آهي. البت ٻين ٽن امامن جو ان ۾ اختلاف آهي. جن جو چوڻ آهي ته فاتحہ پڙهڻ فرض آهي. نہ پڙهڻ سان نماز فاسد ٿي پوندي. جڏهن ته حنفي علمائن جو چوڻ آهي ته ڄاڻي واڻي ڇڏڻ سان نماز ناقص، مڪروه تحريمي ۽ مونٽائڻ واجب ٿيندي. جيڪڏهن پل ۾ ڇڏي وئي ته سجدو سهو جو ڪرٽو پوندو. اهو ئي حڪم هر واجب جو پڻ آهي.

- فرض ۾ پهرين ٻن رڪعتن ۾ فاتحہ پڙهڻ واجب آهي، ۽ مطلق نفل ۽ وتر جي هر رڪعت ۾ واجب آهي. حسن بن زياد جي روايت مطابق فرض جي پڻ مڙني رڪعتن ۾ فاتحہ پڙهڻ واجب آهي. قرائت جو فرض ۽ واجب تڏهن ادا ٿيندو جڏهن قرآن جي قرائت جي

www.maktabah.org

نيت سان پڑهجي. پر جيڪڏهن دعا جي نيت سان پڑهندو تہ ادا نہ ٿيندو. (المحيط)

- جيڪڏهن نڪري وڃڻ جو خوف هجي تہ فاتحہ ڇڏي ڏجي. هڪ آيت تي ڪفايت ڪجي. القنية. پر جيڪڏهن انهيءَ صورت ۾ وقت گذرڻ کان بعد واجب ڇڏڻ جي سبب آڏار موٽائجي تہ بهتر.

ض: شعر جي حرف "ض" مان سوره ملائڻ (ضم سوره) مراد آهي.

نماز جو پيو واجب:

فاتحہ جي پٺيان سوره ملائڻ يعني ٽن آيتن جي مقدار جيترو ملائڻ اسان جي علمائن وٽ واجب آهي. ٽن امامن وٽ سنت آهي. ۽ اهو ملائڻ فرض ۾ صرف پهرين ٻن رڪعتن ۾ ۽ سنتن، نفل ۽ وتر جي هر رڪعت ۾ واجب آهي. ۽ فرض جي پوئين ٻن رڪعتن ۾ سوره فاتحہ مستحب آهي. ماڻ ۽ تسبيح پڻ جائز آهي. ۽ سوره ملائڻ پڻ صحيح مذهب مطابق جائز آهي. هڪ روايت مطابق مڪروهہ تنزيهي آهي. بحرالرائق ۾ آهي تہ جيڪڏهن فرض جي پوئين ٻن رڪعتن ۾ سوره ملايائين تہ مڪروهہ نہ ٿيندي، جيئن غاية البيان ۾ آيل آهي.

- جيڪڏهن فاتحہ پڑهي ان سان ٻہ آيتون ملايائين ۽ پوءِ رڪوع ڪيائين تہ موٽائي ٽين آيت ملائيندو، ڇاڪاڻ تہ ٽي ملائڻ واجب آهن. ۽ سجدو سهو جو لازم ٿيندو. البرجندي.
- فاتحہ ۽ سوره ملائڻ هر هڪ جدا جدا واجب آهي ۽ قائم مقام فرض جي آهي. هن بنياد تي تہ انهيءَ جڳهہ تي نماز ۾ قرآن پڑهڻو آهي جيڪو فرض آهي، جيئن فتح القدير، بحرالرائق، برجندي وغيره ۾ مذڪور آهي.

"ت" پهرين: شعر ۾ " ت" پهرين مان مراد آهي تلاوت.

نماز جو ٽيون واجب:

فرض جي پهرين ٻن رڪعتن ۾ قرآن جو تعين. اهو واجب آهي. ان ڪري جيڪڏهن پوين ٻن يا هڪ پهرين ۽ هڪ پوئين ۾ پڑهائين تہ فرض ادا ٿي ويندو پر مڪروهہ تحريمي ٿيندو. پر اهو جڏهن

www.maktabah.org

چاڻي واڻي هجي. البتہ پل ۾ ائين ٿي وڃي تہ سجدو سهو جو لازمي ايندو. اهو صحيح مذهب آهي، جيڪو بحرالرائق واري ۽ ۾ بيان ڪيو آهي.

- سوره يا ان جي جڳهه تي جيڪي آيتون پڙهجن تن کان فاتحہ کي اڳي پڙهڻ پڻ واجب آهي. تنهن ڪري چيو اٿن تہ جيڪڏهن سوره مان هڪ ڪلمو بہ فاتحہ کان اڳ پڙهيو ويو تہ سجدو سهو جو لازم ايندو. لفظ "ضم" انهيءَ معني جو فائدو ڏئي ٿو. (بحرالرائق) بظاهر ان جي مراد تسبيح جي مقدار برابر هجي جيئن ٻي جڳهه تان معلوم ٿئي ٿو.
- پهرين ٻن رڪعتن ۾ فاتحہ هڪ ٻيرو پڙهڻ گهرجي جيڪڏهن بہ ٻيرا پڙهي وئي تہ ڏسبو تہ سوره جي وٿي ڪئي وئي يا نہ. نہ ڪئي وئي تہ سجدو سهو لازم ايندو.[1] (المحيط). طهيريہ ۽ خلاصہ بہ اهو مؤقف اختيار ڪيو آهي.

فصل

قرائت ۾ پلجڻ جا مسئلا

ڳالهہ جڏهن قرائت جي نڪتي آهي تہ ڪجهہ "زلت القاري" (تلاوت ڪندڙ جي پلجڻ) جا مسئلا بہ ذڪر ڪرڻ ضروري ٿين ٿا.

قرائت ڪندڙ کان جيڪا پل ٿئي ٿي تنهن جون مختلف سورتون آهن. پل يا زبر زبر ۾ يا حرفن ۾ يا آيتن ۾ ٿيندي. جيڪا پل حرفن ۾ ٿئي ٿي تنهن جون پڻ مختلف صورتون ٿين ٿيون. يا اها پل ٿيندي تہ هڪ حرف ٻئي جي جڳهه تي اچي ويندو ڪو اڳي ڪو پوءِ ڪو حرف وڏي ڪو ڪهڻجي پوندو. اهڙيءَ طرح ڪلمن ۽ آيتن ۾ بہ ٿيندو آهي. هر هڪ جو مختصر بيان پيش ڪجي ٿو.

- زبر زبر جي پل سان نماز فاسد نہ ٿيندي چونہ معنىٰ ۾ تبديلي بہ اچي وڃي. ها البتہ معنىٰ جي اهڙي تبديلي جيڪا ڪفر جي

---

[1] يعني الحمد بہ ٻيرا سورت کان سواءِ جيڪڏهن پڙهيو ويو تہ سجدو سهو جو لازم ايندو. (فتح محمد)

www.maktabah.org

موجب ٿئي. جيئن: الباريءُ المصور ۾ واو کي زبر. "انما يخشي الله من عبا ده العلماءُ" ۾ "علماءُ" کي زبر ڏيڻ. فتح القدير. ۾ پوئين مثال ۾ اختلاف آهي. ڇاڪاڻ ته شاذ قرآت ۾ ان طرح آيل آهي. بيضاويءَ مذکوره توجيهه سان ان کي نقل کيو آهي ۽ انهيءَ قسم ۾ داخل آهي "انعمت" ۾ "ت" کي پيش. "انا کنا منذرين" ۾ ذال کي فتح ڏيڻ هنن مثالن جي صورت ۾ متقدمين وٽ نماز فاسد ٿي پوندي پر متاخرين ان سان هن خيال کان اختلاف کيو آهي. ته اها هڪ عام مصيبت (بلوو) ٿي پئي آهي. شيخ ابن الهمام چيوآهي ته متقدمين جو قول وڌيڪ احتياط وارو ۽ متاخرين جو قول وڌيڪ وسعت وارو آهي. شد ڏيڻ يا شد ڇڏي ڏيڻ انهيءَ قسم مان آهي. جيئن "خلق السماوات" ۾ خلق جي لام تي شد ڏيڻ.

- حرفن بدلائڻ جي صورت ۾ مختلف سورتون آهن. جيئن هڪ حرف ٻئي جي جڳهه تي پل مان ٿو چئي وڃي يا عاجزيءَ ۽ لاچار کان ٿو چئي وڃي. پهرين صورت ۾ جيڪڏهن معني تبديل ٿئي ٿي ته امام اعظم ۽ امام محمد وٽ نماز فاسد ٿيندي. البته امام ابو يوسف ان سان اختلاف کري ٿو. ونس آهي ته هڪ حرف جي جڳهه تي بدلائي آندل ٻيو لفظ جيڪڏهن اهڙوآهي جو قرآن ۾ ان جي مثل لفظ آهي ئي کونه ته نماز فاسد ٿيندي جيڪڏهن ائين ناهي ته پوءِ فاسد نه ٿيندي. (انهيءَ اختلاف جو نتيجو هن مثال مان ظاهر ٿيندو.) اصحاب السعير کي اصحاب الشعير پڙهڻ سان نماز فاسد ٿي ويندي. ان تي سڀ متفق آهن. پر اصحاب البعير پڙهڻ جي صورت ۾ امام اعظم ۽ امام محمد وٽ فاسد ٿي پوندي امام ابو يوسف وٽ نه.
- جيڪڏهن هڪ حرف جي جڳهه تي ٻيو حرف آڻڻ سان معنيٰ تبديل ٿي ٿئي ته ان صورت ۾ ٻئي آندل لفظ جهڙو لفظ قرآن ۾ آهي جيئن "المسلمون" جي جڳهه تي "المسلمين" ته ان سان نماز باتفاق فاسد نه ٿيندي. پر جيڪڏهن ان جهڙو لفظ قرآن ۾ ناهي ته ابويوسف وٽ نماز فاسد ٿيندي. امام اعظم ۽ امام محمد وٽ نه ٿيندي. بهرحال ابويوسف جو مدار قرآن ۾ ان جي مثال هڻڻ تي آهي

www.maktabah.org

پوءِ معنىٰ تبديل ٿئي يا نہ ٿئي. ۽ امام اعظم ۽ محمد وٽ مدار معنىٰ جي تبديل ٿيڻ تي آهي پوءِ ان جو مثال قرآن ۾ هجي يا نہ هجي. ۽ ڪن نماز فاسد ٿيڻ يا نہ ٿيڻ ۾ مخرج جي ويجهي هئڻ جو لحاظ رکيو آهي. اهو هن طرح تہ جيڪڏهن بنا مشقت جي اهي حرف هڪ ٻئي کان ڌار ٿين ٿا جيئن 'طاء' ۽ 'ضاد' تہ انهن جي بدلائڻ سان نماز فاسد ٿيندي. جيڪڏهن مشقت سان ڌار ٿين ٿا جيئن 'ضاد' ۽ 'ظاء' تہ ان صورت ۾ ڪن وٽ نماز فاسد ٿئي ٿي، اڪثر چون ٿا تہ فاسد نہ ٿي ٿئي. شيخ ابن همام چيو آهي تہ متقدمين جو مذهب وڌيڪ صحيح آهي. يعني هيءُ تہ جيڪڏهن معنيٰ اهڙي هجي جو ڪفر جي موجب ٿئي تہ نماز فاسد ٿيندي. نہ تہ نہ ٿيندي.

- پر جيڪڏهن عذر جي سببان ماڻهو عاجز هجي جنهن ڪري حرف اچارڻ ۾ مٽ سٽ ٿي وڃن جيئن الحمد ۾ 'حاء' جي جڳهہ تي 'هاء' ٿي وڃي. انهيءَ صورت ۾ بہ جيڪڏهن نمازي صحيح اچارڻ جي قدرت رکندو هجي پر مشقت کان صحيح ادا ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪري تہ نماز فاسد ٿي ويندي. پر جيڪڏهن مشقت باوجود صحيح نہ اچاري سگهي تہ اهو معذور آهي. اها ساڳي صورت مسئلي جي مڙني اهڙن معذورن تي لاڳو ٿيندي. جيڪي فاتحہ ۾[1] 'ثا' جي جڳهہ تي سين يا ٻاتائي جي ڪري لفظ نہ چئي سگهن ف ف ت ت ت[2] ٿي وڃي.
- هڪ حرف جي جڳهہ تي ٻيو حرف چئي وڃڻ جي ڀل ٿئي تہ ان ۾ بہ جيڪڏهن معنيٰ ڦري ٿي وڃي جيئن 'قسوره' جي جڳهہ تي قوسره چوڻ سان نماز فاسد ٿيندي. جيڪڏهن معنيٰ نہ ٿي ڦري تہ امام ابو يوسف وٽ نماز فاسد ٿيندي امام محمد وٽ نہ ٿيندي.

---

(1) متن ۾ هن جڳهہ تي لفظ "الثغ" آندل آهي جنهن جي حاشيہ ۾ هيءَ سمجهاڻي ڏنل آهي. تہ هيءَ اللثغة آهي 'لام' جي پيش 'ثاء' جي جزم سان. ان مان مراد آهي زبان 'سين' کان 'ثاء' ڏانهن ۽ 'راء' کان 'عين' ڏانهن ۽ 'عين' کان 'لام' ڏانهن ائين هڪ حرف کان پوءِ ٻئي حرف ڏانهن ڦرڻ. ان طرح قاموس ۾ مذڪور آهي. (شرح منية المصلي)

(2) ف ف ف مان مراد آهي جنهن ماڻهوءَ جي زبان (ڳالهائڻ ۾ ف تي اٽڪي) ف ف ف ڪري. ۽ ت ت ت مان مراد آهي. جنهن جي زبان ت ۾ اٽڪي ۽ ڳالهائڻ ۾ ت گهٽو استعمال ڪري.

www.maktabah.org

جيڪڏهن حرف وڌائي تو وچي جيئن 'وانها عن المنكر' جي جاءِ تي 'وانها عن المنكر' پڙهي تو وچي يا ادغام وارو اکر ٽوڙي تو پڙهي، جيئن 'رادو' کي 'راددو' ڪري پڙهي تہ ان صورت ۾ بہ جيڪڏهن معني ڦري ٿي تہ نماز فاسد ٿيندي. سيني جي اتفاق سان نہ تہ اکثر مشائخن وٽ فاسد نہ ٿيندي. ۽ ابو يوسف کان بہ روايتون آهن. يا حرف وڌائڻ بجاءِ حرف گهٽائي تو تہ ان ۾ بہ جيڪڏهن معني ڦري ٿي جيئن وماخلق الذكر والا نثيٰ ۾ واو ڇڏي ڏني. تہ نماز فاسد ٿيندي. پر جيڪڏهن معني نہ ٿي ڦري تہ نماز فاسد نہ ٿيندي جيئن جائتهم جي جڳهہ تي جائهم پڙهي.

- حرف جو گهٽائڻ جيڪڏهن خود ڪلمي ۾ ٿئي تہ اهو جيڪڏهن حرف اصلي آهي ۽ معني پٽ ڦري ٿي تہ نماز فاسد ٿيندي. امام اعظم ۽ محمد رحمهما الله جي قول مطابق. ۽ ابو يوسف جي قياس مطابق فاسد نہ ٿيندي، ۽ جيڪڏهن حرف "ثلاثيء" مان تو گهٽجي تہ نماز فاسد ٿيندي معنيٰ ڦري يانہ ڦري. ڇاڪاڻ تہ بہ حرفي لغو آهي، ها البت پنهنجي شرطن[1] مطابق ترخيم هجي تہ پي ڳالهہ آهي.
- هڪ ڪلمي جي جڳهہ تي جيڪڏهن ٻيو ڪلمو پڙهي وچي تہ ان صورت ۾ ٻيو ڪلمو جيڪڏهن پهرئين جي معني جي ويجهو آهي ۽ ان جهڙو ڪلمو قرآن ۾ موجود آهي تہ نماز فاسد نہ ٿيندي. ان ۾ سڀ متفق آهن. پر جيڪڏهن ان جهڙو ڪلمو قرآن ۾ موجود ناهي جيئن "مذنب" جو ڪلمو اثيم جي جڳهہ تي چوئ، تہ ان صورت ۾ امام اعظم ۽ امام محمد وٽ نماز فاسد نہ ٿيندي. البت امام ابو يوسف کان بہ روايتون آهن. ۽ جيڪڏهن ٻئي ڪلمي جي معنيٰ پهرئين جي ويجهو ناهي ۽ انهن جهڙو ڪلمو قرآن ۾ بہ ڪونهي تہ نماز فاسد ٿيندي. ان ۾ سڀ متفق آهن. جيڪڏهن اهو ڪلمو 'ذكر' جي قسم مان ناهي. يعني اهڙن

---

[1] ترخيم جو شرط هيءُ آهي تہ علم منادي هجي. رباعي هجي. يا وڌيڪ يا 'تاء' تائين هجي. منہ.

www.maktabah.org

ڪلمن مان ناهي جيڪي نماز ۾ پڙهيا ويندا آهن (تہ نماز فاسد ٿيندي) پر جيڪڏهن ذڪر جي قسم مان آهي. پر اهو ڪلمو جنهن جڳهہ تي پڙهيو ويو آهي،اتي ڪفر جو موجب آهي. جيئن "انا ڪنا فاعلين" جي جڳهہ تي "غافلين" تہ نماز فاسد ٿيندي. ان ۾ سڀ متفق آهن. پر ابو يوسف کان اختلاف نقل ڪن ٿا. پر صحيح ان جي برخلاف آهي.

- فتاویٰ قاضي خان ۾ آهي تہ جيڪڏهن هڪ ڪلمو شروع ڪيائين ان جي پوري ڪرڻ کان پهريائين موٽائي صحيح پڙهيائين يا رڪوع ڪيائين، ان صورت ۾ اهو ڪلمو جيڪڏهن پورو ڪري ويو تہ نماز فاسد ٿيندي. جيڪڏهن نہ تہ نہ. اهوئي صحيح آهي. هن مان ثابت ٿيو تہ جيڪڏهن ڪلمو جيڪو فساد جو موجب آهي سو پڙهي وري موٽايائين تہ نماز قطعي طور باطل ٿيندي، ۽ ڪلمي جي تقديم ۽ تاخير ۾ ان ئي قسم ۾ داخل آهي، جيڪڏهن معني، بدلجي نہ ٿي تہ نماز فاسد نہ ٿيندي. نہ تہ فاسد ٿيندي. البت جيڪڏهن ڪلمو وڏائي ٿو جيئن احسانا ۽ بترا تہ ان صورت ۾ جيڪڏهن قرآن مان آهي ۽ معني، فاسد نہ ٿي ٿئي، تہ نماز فاسد نہ ٿيندي. جيڪڏهن معني، بدلجي ٿي تہ نماز فاسد ٿيندي. قرآن منجهان جو نہ هجي جيئن من عمل صالحا وكفر فله اجره. جيڪڏهن معني، نہ ٿي بدلجي پر ان جهڙو ڪلمو قرآن ۾ موجود ڪونهي، تہ امام اعظم ۽ محمد وٽ نماز فاسد نہ ٿي ٿئي. ابو يوسف جو ان ۾ اختلاف آهي.
- جيڪڏهن اسم ضمير جي جاءِ تي اسم ظاهر چئي وڃي يا ظاهر جي جڳهہ تي ضمير چئي وڃي تہ ان ۾ مشائخن جو اختلاف آهي. ۽ اهڙو آواز ڪي وڏائڻ، جنهن ۾ زبرون ۽ زيرون نغمي جي رعايت هيٺ ڇڪيون وڃن، پر ڪلمي ۾ ان صورت ۾ گهٽتائي ڪرڻ جو فتح القدير ۾ ذڪر ڪونهي. شايد متين مسئلن مطابق هجي، يعني هيءُ تہ جيڪڏهن معني، متجي ٿي تہ نماز فاسد ٿيندي. جيڪڏهن نہ تہ نہ.

www.maktabah.org

▪ جيڪڏهن هڪ آيت جي جڳهه تي هي آيت پڙهي وڃي جيڪڏهن معني، نه ٿي قري ته بالاتفاق نماز فاسد ڪانه ٿيندي. جيڪڏهن معني، قري ٿي پر وچ ۾ پورو وقفو ٿيو آهي ته نماز فاسد نه ٿيندي. جيڪڏهن نه ته فاسد ٿيندي. مثال جيئن: ان الذين آمنو و عملوا الصلحات پڙهي وچ ۾ وقفو ڪري پوءِ، اولائك هم شرالبريه پڙهي ته نماز فاسد ڪانه ٿيندي. پر جيڪڏهن متصل چوندو ته نماز فاسد ٿيندي، عام مشائخن جو اهوئي موقف آهي، ۽ اهوئي صحيح آهي. اهڙيءَ طرح مثال آهي جڏهن بهشت جي اهڙي شخص لاءِ شاهدي ڏئي جنهن لاءِ دوزخ جي شهادت هجي، يا ان جي ابتڙ صورت ۾، جيڪڏهن وچ ۾ پورو وقفو آهي ته نماز فاسد ڪانه ٿيندي جيڪڏهن وقفو ناهي ته فاسد ٿيندي. هيءُ سڀ فتح القدير للشيخ امام ابن الهمام ۽ خلاصه مان ورتل آهي. وقفي جي حد ڪنهن به ذڪر نه ڪئي آهي. شايد رڪن ادا ڪرڻ جي مقدار جيتري هجي. يعني تسبيح جيترو وقت. ۽ ممڪن آهي ته حد متعارف هجي. جيئن ظاهر عبارت ان تي دلالت ڪري ٿي. الله بهتر ٿو ڄاڻي. پر جنهن صورت ۾ تسبيح جيترو وقت وقفو ٿيندو ته سجدو سهو جو لازم ايندو. جيئن پنهنجي جڳهه تي اهو آيو آهي.

"ت": هيءَ ت مان مراد 'تعديل اركان' آهي.

نماز جو چوٿون واجب:

'تعديل اركان' معني، هر هڪ رڪن ڏيرج سان ادا ڪرڻ آهي، فقهي لحاظ کان ان جو مطلب آهي عضوا هڪ تسبيح جيترو مقدار رڪوع ۽ سجدي ۾ سڪون ونڻ. ۽ هيءُ تعديل جو گهٽ ۾ گهٽ درجو آهي. امام طحاوي فرمائي ٿو ته ايتري قدر تعديل امام اعظم ۽ صاحبين وٽ فرض آهي، جڏهن ته اڪثر علماءَ مذهب هن خيال جا آهن ته امام ابو يوسف وٽ فرض آهي ۽ ٻنهي امامن وٽ واجب آهي. محققن ۽ متقدمين ۽ متاخرين وٽ به اهوئي پسنديده آهي. جرجانيءَ امام اعظم کان ان جو سنت هئڻ نقل ڪيو آهي. بحرالرائق

www.maktabah.org

ان کي ضعيف سڏيو آهي. ۽ امام محمد کان منقول آهي ته جيڪو ان کي چڏي ٿو، مون کي ڊپ ٿو ٿئي ته ان جي نماز ئي ڪٽي ناجائز نه ٿي وڃي. اڪثر مشائخن اهڙي نماز لازمي طور موٽائڻ جو حڪم فرمايو آهي. شيخ ابن همام جو چوڻ آهي ته واجب جي اندر موٽائڻ ۾ ڪو به اشڪال ڪونهي. هن حڪم جي بنياد تي ته هر نماز جيڪا مڪروه تحريمي هجي تنهن کي موٽائڻ واجب آهي. ۽ واجب چڏڻ جي ڪري نماز مڪروه تحريمي ٿئي ٿي ان ڪري ان جو موٽائڻ به واجب ٿيندو. (انتهي محصله). امام سرخي موٽائڻ لازم هڻڻ جو قائل ناهي. البته 'قومه' ۽ 'جلسه' سڪون ۽ اطمينان (تعديل) سان ڪرڻ ظاهر مذهب ۾ سنت آهي. ۽ محققن وٽ پسند ڪيل واجب هڻڻ آهي. ۽ ان جي چڏڻ سان نماز موٽائڻ لازم آهي. بحرالرائق ۾ صدرالقضات کان منقول آهي ته 'جلسه' ۽ 'قومه' ۾ پڻ اطمينان ۽ سڪون (تعديل) ايتري واجب آهي. جو هر عضوو پنهنجيءَ جاءِ تي قرار وٺي. جيڪڏهن انهن چئني مان ڪو هڪ به چڏيو ويو ته پل جي حالت ۾ سجدو سهو جو لازم ايندو. ڇاڻي واڻي جي صورت ۾ سخت ڪراهت ٿيندي ۽ موٽائڻ لازم ٿيندو. ۽ محيط کان پڻ ان طرح نقل آهي، ته مرڻي جي واجب هڻڻ جو قول ابن همام ۽ سندس شاگرد ابن اميرالحاج جو پسنديده آهي. ايستائين جو ان چيو ته اهوئي درست آهي. والله الموفق للاحتراز عن الخطا الي الصواب.

"ق" پهريون: ان مان مراد پهريون قاعدو آهي.

نماز جو پنجون واجب:

پهريون قاعدو آهي. اهو تشهد جيترو وقت واجب آهي. ۽ اهو ظاهر مذهب آهي. جمهور مشائخ ان جا قائل آهن. ۽ اهو ئي صحيح مذهب آهي. بحرالرائق وغيره ۽ طحاوي ۽ ڪرخي سنت هڻڻ جا قائل آهن. پر ان جو سبب بدائع واري لکيو آهي ته سنت مان مراد اها آهي ته ان جو وجوب سنت مان ثابت ٿيل آهي. يا اها ته سنت مؤڪده واجب جي معنيٰ ۾ آهي. هڪ جو ٻئي تي مجازي طور اطلاق ٿيندو رهندو

www.maktabah.org

آهي، قاعده اولي' مان مراد پويون قاعدو ناهي جو اهو فرض آهي. جيئن اهو 'مسبوق' جنهن کان ٿي رکعتون نکري ويون هجن. اهو ٿي قاعدا ويهندو آهي. ان ۾ پهريون ۽ ٻيو واجب ۽ ٽيون فرض آهي، (بحرالرائق.)

"ت" ٽين: هن مان مراد تشهد آهي.

نماز جو چهون واجب:

تشهد آهي، اهو به ظاهر روايت مطابق ٻنهي قاعدن ۾ واجب آهي[1]، صحيح به اهو ئي آهي. جيئن محيط ذخيره ۽ هداية ۾ 'سجده السهو' ۾ آهي. محققن متقدمين ۽ متاخرين ان کي اختيار کيو آهي. ۽ هڪ جماعت پهرئين قاعدي ۾ سنت ۽ ٻئي ۾ واجب چيو آهي. هن خيال کان ته پهريون قاعدو واجب ۽ ٻيو سنت آهي. ان کري جڳائي اهو ٿو ته انهن جي ذکر ۾ به فرق هئڻ گهرجي، حالانڪ اهو لازمي کونهي. ائين لازم هئڻ ممنوع آهي. (بحرالرائق).

لام: هن مان مراد آهي لفظ السلام عليڪم.

نماز جو ستون واجب:

السلام عليڪم چوڻ آهي. جيئن صحيح حديثن ۽ فقهه جي ڪتابن مان ثابت ٿئي ٿو. ۽ صاحب بحرالرائق مفتي الثقلين جي اقتصار مان السلام جي لفظ تي استنباط کيو آهي، ته لفظ عليڪم واجب ناهي. بهرحال هن ڳالهه تي اتفاق آهي، ته نماز مان نکرڻ صرف لفظ السلام سان ٿي ويندو آهي. عليڪم جي ضرورت کانهي. ٽن امامن وٽ لفظ السلام عليڪم فرض آهي. ان بنياد تي جيڪڏهن السلام عليڪم بجاءِ سلامي عليڪم چئجي ته نماز صحيح نه ٿيندي. (ذکره الامام النووي)

- السلام عليڪم ورحمة الله ٻنهي طرفن تي چوڻ سنت آهي. ۽ ٻيو پهرئين کان آهستي چوڻ سنت آهي. ذکره في المحيط وغيره. ۽

---

[1] ٻنهي قاعدن پهرئين ۽ ٻئي ۾ تشهد پڙهڻ واجب آهي. اهو ظاهر روايت ۾ آهي ۽ هڪ روايت ۾ آهي ته تشهد پڙهڻ پوئين قاعدي ۾ واجب آهي پهرئين ۾ سنت آهي. ۽ صحيح ظاهر روايت مطابق آهي ته تشهد ٻنهي قاعدن ۾ پڙهڻ واجب آهي، (شرح قنيه).

www.maktabah.org

منية المصلين ۾ اهو مخصوص امام لاءِ چيو ويو آهي.[1]

- جيڪڏهن صرف السلام عليكم، يا السلام، يا سلام عليكم، يا عليكم السلام چئجي تہ نماز ٽي ويندي، پر سنت جو تارڪ ٽي پوندو. پوئين لفظ بابت مكروه هئڻ جي صراحت ۾ آيل آهي. لفظ 'بركاتہ' نہ چئجي جو اهو بدعت آهي ۽ هڪ. روايت مطابق جائز آهي.
- سلام ۾ نيت هڪ روايت ۾ سنت آهي ۽ هڪ روايت ۾ مستحب آهي. جيڪڏهن اڪيلي نماز پڙهندڙ هجي تہ حفاظت_ڪندڙ فرشتن جي، مسجد ۾ ويٺلن جي، يا مڙني مؤمنن جي[2] مختلف روايتن مطابق نيت ڪندو. جيڪڏهن امام[3] هجي تہ مقتدين جي. هڪ روايت مطابق مڙني مؤمنن جي نيت ڪندو. ۽ جيڪڏهن مقتدي هجي تہ ماٺهن، حفاظت ڪندڙ فرشتن ۽ امام جي جنهن پاسي كان اهي هجن، نيت ڪري. جيڪڏهن امام جي سامهون هجي تہ ٻنهي پاسي نيت ڪري.
- **ساڄي يا كاپي:** ٻنهي پاسي منهن ڪرڻ سنت آهي. واجب ناهي. ان ڪري جيڪڏهن لفظ السلام سامهون منهن ڪري چوي تڏهن بہ نماز مان نڪري وڃڻ ٽي ويندو.

قاف ٻيو: شعر ۾ قاف ٻئي مان مراد قنوت آهي.

---

[1] تنهن ڪري سلام ۾ امام لاءِ سنت اهو آهي تہ ٻيو سلام پهرئين سلام كان آهستي هجي. ڇاڪاڻ تہ ڏاڍيان پڙهڻ جو مقصد نماز مان نڪرڻ جو اعلان آهي. ان جي ضرورت پهرئين سلام ۾ آهي. ٻئي ۾ ناهي پهريون سلام اعلان جو ڪم ڏئي ٿو وڃي.

[2] جيڪي سڀئن نماز ۾ شريڪ هجن ٻيا نہ. شرح منيہ.

[3] امام، قوم جي، حفاظت ڪندڙ فرشتن سميت ٻنهي سلامن ۾ نيت ڪندو ۽ اهوئي صحيح آهي. ڪن چيو آهي تہ انهن جي نيت بنهہ نہ ڪندو، ڪن چيو آهي تہ صرف (گذشتہ سان پيوستہ) پهرئين سلام سان ڪندو البتہ اڪيلو پڙهندڙ حفاظت ڪندڙ ملائكن كان سواءِ ڪنهن جي بہ نيت نہ ڪري.

www.maktabah.org

نماز جو اٹون واجب:

دعا قنوت آهي.[1] هيءَ وتر ۾ پڙهڻ امام اعظم وٽ واجب آهي. البت صاحبين وٽ سنت آهي. اها مشهور دعا آهي. جيڪڏهن نه اچي ته ربنا آتنا في الدنيا..... الآية پڙهجي. يا اللهم اغفرلي يا لفظ 'يا رب' ٽي ڀيرا دهرائي يا ڪابه بي دعا جيڪا گهري سان پڙهي. ڪافي ٽي ويندي. ڪي چون ٿا ته هيءَ سڀ مطلقا جائز آهن. دعا مشهور هيءَ آهي. اللهم انا نستعينك[2] ونستغفرك ونومن بك ونتوكل عليك ونثني عليك الخير[3] ونشكرك ولا نكفرك ونخلع ونترك من يفجرك اللهم اياك نعبد ولك نصلي ونسجد واليك نسعىٰ ونحفد[4] نرجو رحمتك ونخشىٰ عذابك ان عذابك بالكفار ملحق.[5]

عالمن جو هن دعا جي واون ۾ اختلاف آهي، معدن شرح ڪنز ۾ امام حجة الدين بلخي ڪان منقول آهي ته ٽن جڳهين تي واو نه لکيو اٽن. نشكرك، ونخلع و نرجوا. پر صحيح اهو آهي ته 'نخلع' ۾ آهي اهو طحاوي ۽ بيهقيءَ جي روايت مان ثابت آهي. ذكره في البحرالرائق. معدن ۽ عمده الاسلام جي مصنفن جو هيءُ رايو آهي ته هر ڪلمه ۾ واو چئجي جيڪو ڳهڻين ٽنائن جو موجب آهي. حجة الدين بلخيءَ جي تحقيق مطابق واو يارنهن دفعا اچي ٿو. بحرالرائق جي تحقيق مطابق يارنهن ٽين ٿا. ۽ معدن وغيره جي تحقيق مطابق چوڏهن دفعا ٽئي ٿو. بحرالرائق ۾ آهي ته بهتر هي آهي ته پيغمبر

---

(1) وتر ۾ سبح اسم ربك پهرين ركعت ۾ قل يا ايها الكافرون بي ركعت ۾ ۽ اخلاص ٽين ركعت ۾ مستحب آهي ڇاڪاڻ ته ابو حنيفه پنهنجي مسند ۾ عائشه (رضه) كان روايت ڪئي آهي ته ان چيو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته وتر ٽي ركعتون پڙهبو. پهرين ۾ سبح اسم ربك، بئي ۾ قل يايها الكافرون ٽنين ركعت ۾ قل هو الله احد پڙهجي. شرح منية.

(2) توكان فرمانبرداريءَ گناهن ڇڏڻ. نفس، شيطان ۽ مڙني كافرن تي غلبي حاصل ڪرڻ جي مدد گهرون ٿا.

(3) تو مٿان ثناء ٿا پڙهون. بي روايت مطابق تو مٿان خيريت واقع ٽئي. علي قاري حسن الحسين.

(4) يعني تنهنجو ارادو ڪيون ٿا. ۽ عمل ۽ خدمت ڪرڻ ۾ تڪڙا ٿيون ٿا. انتهي. يعني تنهنجي پيرويءَ ۾ تنهنجي ئي لاءِ عمل ڪيون ٿا. (شرح ملا علي قاري برحصن الحصين).

(5) اسم فاعل جي صيغي سان. هڪ نسخي ۾ اسم مفعول سان پڻ آهي. نووي چيو آهي ته "الحاء" جي زير سان آهي ۽ اهو ئي مشهور آهي.

www.maktabah.org

ڪريم صلي الله عليه وسلم جن حسن بن علي رضي الله تعالي عنهما کي قنوت جي طور جيڪو سيکاريو آهي[1] اهو پڙهجي اهو هيءُ آهي.

- اللهم اهدني فيمن هديت[2] وعافني فيمن عافيت وتولني فيمن توليت[3] وبارک لي فيما اعطيت وقني شر ما فضيت فانک تقضیٰ ولايقضیٰ عليک انه لا يزل من واليت ولايعز من عاديت تبارکت ربنا و تعاليت نستغفرک ونتوب اليک. ابو داؤد والترمذي والنسائي وابن ماجه ۽ هين اها روايت نقل ڪئي آهي ۽ "صلي الله علي محمدن النبي" صرف نسائي روايت ڪيو آهي.
- قنوت جي پڇاڙيءَ ۾ درود پڙهڻ ۾ اختلاف آهي. خلاصه وغيره ۾ ان جي منع ٿيل آهي. جڏهن ته فقيهه ابو الليث مستحب هئڻ قبول ڪيو آهي. بحرالرائق واري ان بابت وهو الحق چيو آهي. پر اللهم صلي علي محمد وعلي آل محمد جي چوندڙ ڪئي آهي.
- هي دعائون صاحب هدايه ۽ محيط مطابق آهستي يعني دل ۾ پڙهڻ گهرجن. مشائخ ماوراءَ النهر جوبه اهوئي موقف آهي. صاحب ذخيره امام لاءِ ڏاڍيان پڙهڻ جو قائل آهي ته جيئن ماڻهو تعليم حاصل ڪن، ڪن هيءُ وضاحت ڪئي آهي ته جيڪڏهن اٽ جاڻ هجي ته ڏاڍيان بهتر آهي. ته جيئن سکي سگهي. جيڪڏهن قوم اٽ جاڻ ناهي ته آهستي پڙهڻ افضل آهي. پر بحرالرائق ۾ منية المصلي کان منقول آهي ته ڏاڍيان به ائين پڙهجي جو قرات کان گهٽ آواز هجي ته جيئن قرائت ۽ دعا ۾ فرق ظاهر ٿئي. والله اعلم
- ۽ لفظ ملحق 'حا' جي زير سان هئڻ امام اسبيجابي تحقيق ڪيو آهي ۽ جوهري فتح جي تصريح ڪري چيو آهي ته اهو ئي صحيح آهي. دعا قنوت جي عبارت جيڪا حصن الحصين ۾ امام جزريءَ

---

[1] الاذڪار ۾ ابن علي رضي الله تعالي عنهما کان منقول آهي ته مون کي رسول الله صلي عليه وسلم جن سيکاريو ته آءٌ وتر ۾ هيءُ پڙهان. ٻي روايت ۾ لفظ 'قنوت الوتر ۾' منقول آهي ته اللهم اهدني.... الي آخره. ان کان پوءِ جاڻڻ گهرجي ته هن دعا ۽ مشهور دعا يعني اللهم انا نستعينک ونستغفرک..... کي ڪڏ پڙهڻ مستحب آهي. جيئن ان جي اسان جي ڪجهه عالمن تصريح ڪئي آهي (شيخ علي قاري. شرح حصن الحصين).

[2] يعني مون کي انهن منجهان بناء جن کي تو صراط مستقيم جي هدايت ڪئي آهي (شرح علي قاري)

[3] يعني جن کي تو پنهنجي ولاء ۾ قبول ڪيو آهي.

www.maktabah.org

مصنف ابن ابي شبيه ۾ عمل اليوم والليله ۾ ابن سني نقل ڪئي آهي سا هيءَ آهي. بسم الله الرحمن الرحيم. انانستعينڪ ونستغفرڪ ونثني عليڪ الخير ولانڪفرڪ نخلع ونترڪ من يفجرڪ بسم الله الرحمان الرحيم اللهم اياڪ نعبدو لڪ نصلي ونسجد واليڪ نسعىٰ ونحفد ونخشىٰ عذابڪ الجد و نرجو رحمتڪ ان عذابڪ الجد بالڪفار ملحق. هن طريقي سان "نو" واو ٿين ٿا. ڪن روايتن ۾ نسجد تي به واو آهي. پوءِ ڏٺو واو ٿيندا ۾ لفظ نشڪر حديث جي روايتن ۾ ناهي. مطرزي ان جي تصريح ڪئي آهي ۾ چيو آهي ته فقهه جي ڪتابن ۾ آيل آهي. والله اعلم بالصواب.

- نسائي، ابو داؤد وغيرهما ۾ آهي ته وتر جي سلام کان پوءِ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم "سبحان[1] الملڪ القدوس" ٽي ڀيرا فرمائيندا هئا. ٽيون ڀيرو وڏي آواز سان چوندا هئا. ۾ دار قطني "رب الملائڪة والروح"[2] وڌايو آهي ۾ اڪثر محدثن ان کان پوءِ اللهم اني اعوذبڪ برضاڪ من سخطڪ و بمعافاتڪ من عقوبتڪ واعوذبڪ منڪ لااحصىٰ ثناء عليڪ انت كما اثنيت علىٰ نفسڪ. پاڻ سڳورن کان اهو پڻ نقل فرمايو اٿن ته جيڪڏهن توفيق لهي ته عمل ڪري. والله الموفق والمعين.

ت: چوٿينءَ مان مراد عيد جون تڪبيرون آهن.

نماز جو نائون واجب

عيد جون تڪبيرون واجب آهن. اهي ڇهه آهن. هر هڪ رڪعت ۾ ٽي ٽي تڪبيرون آهن. انهن جو طريقو هيءَ آهي ته پهرين تڪبير جنهن سان نماز شروع ڪبي آهي. ۾ اها فرض به آهي جيئن گذريو. اها چوڻ کان پوءِ هٿ ٻڌي ثنا پڙهبي. تنهن کان پوءِ تڪبير چئجي ۾ هٿ ڇڏي ڏجن. ان کان پوءِ تڪبير چئي هٿ ڇڏي ڏجن[3]

---

(1) عيبن ۾ نقصن کان پاڪ آهي. (شرح)

(2) 'را' جي پيش سان چيو ويو آهي ته اهو تمام وڏو ملائڪ آهي. ٽي سڳهي ٿو جبرئيل هجي.

(3) ۾ سنت آهي ته نماز جنازه ۾ ساڃو هٿ ڪانهي مٿان رکجي. انهن کي ڇڏڻ نه ڏجي. ان طرح هڪ دفعو جواب ڏنائين ۾ ٻيهر جواب ڏنائين. قنوت جي حالت ۾ ٻئي هٿ ڇڏي ڏيئ

www.maktabah.org

ٻن تڪبيرن وچ ۾ ٽن تسبيحن جيترو ٻيهڙ مستحب آهي. بحرالرائق ۾ چيل آهي ته "ٻن تڪبيرن وچ ۾ ٽن تڪبيرن جيترو وقت چپ ڪجي." ته اشتباه نه رهي. ۽ مسبوط ۾ آهي ته انبوهيءَ جي گهڻ وڌهڻ جي حساب سان ان ۾ گهڻ وڌائي ڪري سگهجي ٿي. انتهي. يعني جيڪڏهن انبوهي وڌيڪ هجي ته ان مطابق وڌيڪ توقف ڪجي. جيڪڏهن ماڻهوگهڻ هجن ته گهڻ بيهجي. آخر۾ آخري تڪبير چئي هٿ ٻڌجن فاتحہ پڙهي ۽ سورت ملائجي. مستحب اهو آهي ته 'سبح اسم' يا 'ق' هجي. ان کان پوءِ ٻين رڪعت ۾ پهريائين فاتحہ پڙهي سورت ملائجي. مستحب اهو آهي ته هل اتاک حديث الغاشية يا اقتربت الساعة هجي. سورت پڙهجي. سورت پڙهي فارغ ٿيڻ کان پوءِ ٽي ڀيرا الله اڪبر چئجي هر هڪ وچ ۾ مٿئين مقدار مطابق بيهڻ افضل آهي. ان کان پوءِ رڪوع جي تڪبير چئجي. هيءُ رڪوع جي تڪبير هر نماز ۾ مستحب هوندي آهي. پر ٻنهي عيدن جي نمازن جي پي رڪعت ۾ واجب آهي.[1] جيئن زيلعي وغيره نقل ڪيو آهي. ان ڪري جيڪڏهن پل ۾ رهجي وئي ته سجدو سهو جو لازم ٿيندو. ڇاڻي واڻي چڏڻ سان مڪروه تحريمي ٿيندو قنوت جي تڪبير ۽ واجب تڪبيرن مان هڪ آهي. جيئن ان جو بحرالرائق وغيره ذڪر ڪيو آهي.

جيم: مان مراد "جهر" يعني نمازن ۾ ڏاڍيان پڙهڻ آهي.

نماز جو ڏهون واجب

جهري نماز ۾ ڏاڍيان پڙهڻ[2] صرف امام مٿان واجب آهي،

(گذشتہ سان پيوستہ) وڌيڪ افضل آهي. اهڙيءَ طرح عيدين جي تڪبيرن ۽ رڪوع مان مونڻ واريءَ تڪبير ۾ آهي. ڇاڪاڻ ته ابوحنيفہ رحمة الله عليه جي ظاهر مذهب ۾ هيءَ آهي ته هٿ ٻڌڻ قيام قرائت جي حالت ۾ آهي. انهيءَ اصول جي بنياد تي واجب ٿيندو ته نماز جنازه ۾ ٻه چڏي ڏجن. (جواهر الفتاوي من عينه)

(1) يعني عيدن جي پهرين رڪعت ۾ رڪوع جي تڪبير سنت آهي. (فتح محمد)

(2) ڏاڍيان پڙهڻ ۽ آهستي پڙهڻ مان مراد ايتري مقدار جي تلاوت آهي جيتري ۾ نماز جائز ٿئي. ۽ اهو هڪ دڦهي آيت يا ٽي ننديون آيتون آهي. هيءَ هدايه جي روايت آهي.

www.maktabah.org

منفرد لاءِ ڏاڍيان پڙهڻ افضل آهي. يعني صبح جي نماز مغرب ۽ عشاء جي پهرين ٻن رڪعتن عيدين جمعي تراويح ۽ رمضان جي وتر ۾ امام مٿان ڏاڍيان تلاوت ڪرڻ واجب آهي، منفرد (اڪيلو پڙهندڙ) مرضيءَ واري آهي. پر ان لاءِ به ڏاڍيان پڙهڻ افضل آهي.

- ظهر، عصر، مغرب جي ٽن رڪعتن، عشاء جي پوين ٻن رڪعتن ڪسوف ۽ استسقاء ۾ آهستي قرآن پڙهڻ امام مٿان واجب آهي. ان ۾ سڀ متفق آهن. صحيح روايتن مطابق منفرد مٿان واجب آهي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي. البته استسقاء جي نماز جيئن ته امام اعظم جي مذهب مطابق جماعت سان ناهي. ان ڪري اڪيلي لڪي ادا ڪجي. ۽ امامين جي مذهب مطابق ڏاڍيان قرائت سان عيدن جي نماز مطابق پڙهڻ گهرجي. جيئن، جيئن ان تي مختلف دورن ۾ عمل به رهيو آهي.
- جهروارين نمازن ۾ امام لاءِ قضا ۾ به جهرواجب آهي. منفرد جهري نمازن ۾ مرضيءَ وارو آهي، ادا هجي يا قضا. رات جي نفلن وانگر ۽ سري نمازن ۾ امام توڙي منفرد لاءِ به واجب آهي. جيئن ڏينهن وارن نفلن ۾ آهي.
- امام ضرورت کان مٿي ڏاڍيان پڙهندو ته گنهگار ٿيندو. ان طرح سراج الوهاج ۾ مذڪور آهي.
- نفل پڙهندڙ مٿان ڏينهن جو آهستي پڙهڻ واجب آهي. البته رات جو نفل پڙهندڙ جيڪڏهن اڪيلو آهي ته مرضيءَ وارو آهي پر جيڪڏهن امام آهي ته جهرواجب آهي.
- مقتدي جمعي جي نماز ۾ رهيل نماز قضا ڪرڻ مهل مرضيءَ وارو آهي، ڏاڍيان پڙهي يا آهستي پڙهي، ان طرح سراج الوهاج مذڪور آهي. اهو ثابت ٿو ڪري ته جهري نماز گڏ پڙهڻ جو اهو حڪم هئڻ گهرجي.
- هڪ شخص جهري نماز آهستي پڙهي رهيو آهي ٻيو اچي سندس اقتدا ٿو ڪري. ته ان کي فاتحه پوري ڪري يا ڪجهه حصو پڙهي ان کي ڏاڍيان موٽائي پڙهڻ گهرجي. ان طرح خلاصه ۾ آهي، خزانة الروايه ۾ آهي ته اهو اقتدا وقت پورو ڪرڻ مهل ڏاڍيان پڙهي.

www.maktabah.org

- قرآن جي تلاوت کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ شيءِ مثلن دعائن، تسبيحن ۽ تشهد ۾ ڏاڍيان نہ پڙهجي. ان طرح بحرالرائق ۾ مذڪور آهي.
- ڏاڍيان پڙهڻ جي حد اڪثر مشائخن وٽ هيءَ آهي تہ ٻيو ٻڌي سگهي. ۽ آهستي پڙهڻ جي حد اها آهي تہ پاڻ ٻڌي ۽ ڪي هن خيال جا آهن تہ آهستي پڙهڻ جي حد اها آهي. اهڙيءَ طرح هر اها شيءِ جيڪا ڳالهائڻ سان تعلق رکي ٿي[1] جيئن ذبيحہ مٿان بسم الله ۽ تلاوت سان سجدي جو واجب ٿيڻ، ٻانهو آزاد ڪرڻ، طلاق ۽ استثناء وغيره آهي. ان لحاظ کان جيڪڏهن ڪنهن طلاق ڏني ۽ پاڻ نہ ٻڌائين تہ طلاق نہ ٿيندي، حرف صحيح چونہ اچارجن. ان طرح بحرالرائق ۾ مذڪور آهي، ۽ خلاصہ ۾ آهي تہ جيڪڏهن امام سري نماز ۾ ائين پڙهي جو هڪ يا ٻہ ماڻهو ٻڌن تہ 'جهر' نہ چئبو، بلڪ 'جهر' تڏهن چئبو جڏهن سڀ مقتدي ٻڌن. بحرالرائق ۾ آهي تہ عادت اها آهي تہ جيڪو پاڻ ٻڌندو تہ اهو سندس پروارا سڀ ٻڌندا. انتهي. پر هي بنهہ ويجهو هئڻ جي صورت ۾ ٿي سگهي ٿو. نہ تہ ممڪن آهي تہ آهستي نہ ٿئي ڇاڪاڻ تہ صفون ٽپي وڃي ٿو.

ري: مان مراد "رعايت ترتيب" آهي.

نماز جو يارهون واجب:

نماز جا عمل جيڪي هر رڪعت ۾ ڏهرائجن ٿا. تن ۾ ترتيب جو خيال رکڻ واجب آهي. جيڪڏهن ٻيو سجدو ڪنهن رڪعت مان ڇڏيو ويو ۽ ٻي رڪعت ۾ ٿي سجدا ڪيا ويا تہ نماز فاسد نہ ٿيندي پر سجدو سهو لازم ايندو. البتہ هڪ رڪعت ۾ قيام جي رڪوع مٿان ۽ رڪوع جي سجدي مٿان ترتيب فرض آهي. هن ڪلام جي معني جيئن بحرالرائق ۾ تحقيق ڪيل آهي هيءَ آهي تہ ان رڪن جو موٽائڻ فرض آهي. مثال جيڪڏهن قيام کان اڳ

---

[1] اهڙي طرح آهي هر اها شيءِ جيڪا شاهديءَ سان تعلق رکي ٿي. جيئن ذبح ڪيل شيءِ مٿان بسم الله چوڻ. قرآن جي تلاوت جي ڪري جيڪو سجدو واجب ٿئي ٿو. ٻانهو آزاد ڪرڻ. طلاق ڏيڻ ۽ لفظ انشاء الله تعالي چوڻ. ايتري تائين جو جيڪڏهن طلاق ڏنائين ۽ نہ ٻڌائين تہ طلاق واقع نہ ٿيندي جيتوڻيڪ حرف صحيح چو نہ ٿين. (فتح محمد)

www.maktabah.org

رکوع کیائین یا سجدو کیائین رکوع کان اڳ ته فرض آهي ته قيام موٽائي پوءِ رکوع کندو. رکوع موٽائي ان کان پوءِ سجدو کندو. ان کان پوءِ نماز صحيح ٿيندي ۽ سجدو سهو جو لازم ايندو. ۽ صدر الشريعه تکبير تحريمه کان پوءِ قاعده اخيره تائين ترتيب واجب چئي آهي. صاحب بحرالرائق ان کي قبول نه ڪري مٿين تحقيق آندي آهي. هيءَ مختصر جڳهه ان جي تفصيل جي گنجائش نه ٿي رکي.

- جيڪڏهن نماز ۾ ترتيب ڇڏڻ جي ڪري رکعت کان گهٽ ۾ زيادتي ٿئي ته مٿين طريقي مطابق موٽائجي. جيڪڏهن رکعت جيتري زيادتي ٿي ته نماز فاسد ٿيندي. هن لحاظ کان ته سڄي رکعت هٽائي ڇڏڻ قبول نه ٿي ڪري سگهجي. ان طرح بحرالرائق ۾ آهي.
- هڪ شخص نماز شروع ڪئي. قيام ڪيائين قرآن پڙهيائين، رکوع ڪيائين پر سجدو نه ڪيائين، موٽي قيام ڪري قرآن پڙهيائين پر رکوع نه ڪيائين سجده ڪيائين ته هڪ رکعت ٿي. ڇاڪاڻ ته پنهي قيام ۽ قرئت واڌائو جو اعتبار نه ٿيندو. هيءَ ٻئي سجده پهرئين رکوع سان ملي ويندا. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن نماز شروع ڪرڻ کان پوءِ رکوع ڪيائين ۽ قيام ۽ قرائت ڇڏي ڏنائين ان کان پوءِ اڻي قيام، قرائت ۽ رکوع ڪري ٻئي سجدا ادا ڪيائين ته هڪ رکعت ٿيندي. ڇاڪاڻ ته قيام ۽ قرائت آخر رکعت تائين پهرين تکبير سان ملي ويندا. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن پهرين تکبير کان پوءِ ٻه سجده ڪري ورتائين ان کان پوءِ اڻي قرائت ڪيائين رکوع ڪيائين پر سجدو نه ڪيائين موٽي قيام ڪري قرائت پڙهي ٻئي سجده ڏنائين رکوع نه ڪيائين ته ان صورت ۾ ٽي رکعتون ڪري وڌائين پر حقيقت ۾ هڪ رکعت ٿيندي. تکبير اولي معتبر ٿيندي. قيام، قرائت ۽ ٻيو رکوع معتبر ٿيندو. سجدو ٽيئءَ مان ۽ ٻيءَ رکعت ۾ ٻه ائين ڪيائين ۽ ٽيئءَ رکعت ۾ سجدا ڪيائين رکوع نه ڪيائين ته هڪ رکعت ٿيندي هي سڀ صورتون، فتح القدير ۾ حاڪم کان منقول آهن.

www.maktabah.org

▪ ڪنهن رڪن دوران ياد آيو تہ هن ڪان اڳيون رڪن ڇڏي ڏنو آهي. تہ فوري طور تي اهو ادا ڪندو. پر جيڪو رڪن پڙهي رهيو هو تنهن جو موٽائڻ صاحب هدايہ جي بقول مستحب آهي. قاضي خان وغيره جي بقول واجب آهي. صاحب بحرالرائق جو پٹ ان طرف لاڙو آهي. پر جيڪڏهن رڪن پورو ڪرڻ ڪان پوءِ ياد پيو تہ موٽائڻ جي ضرورت ناهي. مثال سجدي ۾ هئو جو ياد پيس تہ گذريل رڪعت جو رڪوع رهجي ويو آهي. تہ سجدو ڇڏي رڪوع ۾ پهچ سجده جيڪي رڪوع جي رهجي وڃڻ ڪري فاسد ٿي چڪا هئا، قضا ڪندو. ان ڪان پوءِ بقول صاحب هدايہ هن سجدي جو موٽائڻ مستحب آهي، ٻئي رڪعتون درست ٿي ويندیون ۽ بقول قاضي خان جي تہ اڳين رڪعت جو رهيل رڪوع ۽ سجدو ڪري هيءُ سجدو، جنهن مان موٽيو آهي بطور وجوب موٽائيندو. ان طرح بحرالرائق مان استفادو ڪيو ويو آهي.

فصل

سجدي سهو جا مسئلا .

نماز جا واجب معلوم ٿيا. هاڻي سجدو سهو جو ڪهڙن احڪامن هيٺ لازم اچي ٿو، ان جو بيان ڪرڻ ضروري آهي.

ڄاڻڻ گهرجي تہ مٿي ذڪر ٿيل واجبن مان هرهڪ سان چند مسئلا ڳنڊيل آهن.

پهريون واجب:

سوره فاتحہ آهي، سا جيڪڏهن پهرين ٻن رڪعتن مان هڪ ۾ سڄي يا ان جو اڪثر حصو نہ پڙهيو ويو تہ ان جي پوين ٻن رڪعتن ۾ قضا نہ ٿيندي. سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن ٿورڙي ڪا رهي اٿس تہ سهو جو سجدو لازم نہ ايندو. (المحيط)،مجتبیٰ ۾ آهي تہ سجدو سهو لازم آهي.فرض جي پوئين ٻن رڪعتن ۾ جيڪڏنهن سورت فاتحہ ڇڏي آهي تہ سجدو سهو جو لازم نہ ايندو.

www.maktabah.org

برخلاف وتر ۽ نفل جي. جو ان ۾ ڪنهن به رڪعت ۾ فاتحہ ڇڏڻ سان سجدو سهو لازم ايندو.

ٻيو واجب سوره ملائڻ:

جيڪڏهن سوره ملائڻ ڇڏي ڏنائين يا هڪ آيت پڙهيائين ته سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن ٻه پڙهيائين ته ٻه لازم ايندو. جيئن ظهيريه ۾ آهي، ۽ بحرالرائق ۾ زيلعي کان ورتل آهي ته سجدو سهو لازم نه ايندو.

- فاتحہ کان پوءِ سوره واجب آهي. پوءِ جيڪڏهن پل مان ان کان اڳ شروع ڪري ڏنائين ته سهو جو سجدو لازم ايندو. پل هڪ حرف چو نه هجي. المجتبیٰ. يا هي ته هڪ تسبيح جي مقدار جيترو پڙهيل هجي. فتح القدير.
- جيڪڏهن فاتحہ ٻه دفعا پڙهيائين و چ ۾ جيڪڏهن سورت پڙهيل آهي ته سجدو سهو جو لازم نه ايندو. جيڪڏهن پڙهيل ناهي ته سجدو سهو لازم ايندو. ان جو قاضي خان ذڪر ڪيو آهي ۽ زاهديءَ ان جي تصحيح ڪئي آهي.
- جيڪڏهن پهرين ٻن رڪعتن ۾ سورت وسري ويس ته پوئين ٻن رڪعتن ۾ پڙهي سجدو سهو جو ڪري ڇڏي. الخلاصه وغيره.
- جيڪڏهن پل ۾ پوئين ٻن رڪعتن ۾ صورت ملايائين ته سجدو سهو جو لازم نه ايندو. صحيح روايتن مطابق. ۽ جيڪڏهن ڇاڻي واڻي ڪيائين ته ٻه مشروع آهي. بحرالرائق.

ٽيون واجب قرائت متعين ڪرڻ آهي:

جيڪڏهن پهرين رڪعتن ۾ مورڳو قرائت نه ڪيائين پوئين ٻن ۾ قرائت ڪيائين ته سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن هڪ رڪعت پهرين ٻن رڪعتن مان ۽ هڪ رڪعت پوين ٻن رڪعتن مان تلاوت ڪيائين تڏهن ٻه سجدو سهو جو لازم ايندو. البت هن ۾ اختلاف آهي ته پوئين ۾ پڙهڻ کي قضا چئبو يا ادا. ظاهر پهرين ڳالهه آهي.

www.maktabah.org

چوٿون واجب تعديل:

نماز جي رڪعتن ۾ تعديل ڪرڻ آهي.[1] مختار روايت مطابق رڪعتن ۾ تعديل ڪرڻ واجب آهي. ان جي ڇڏڻ تي سجدو سهو لازم ايندو. بحرالرائق ۾ آهي ته "صحيح مذهب وجوب ۽ پل ۾ ان جي ڇڏڻ تي سجدي سهو وارو آهي، بدائع ان کي صحيح ڪوٺيو آهي" ۽ اهو امامين جو قول آهي. امام ابو يوسف جو قول آهي ته نماز فاسد ٿيندي. ان ڪري وٽس رڪوع ۽ سجدي ۾ اطمينان۽ ٺهراءُ فرض آهي. مٿين محققن جي مذهب مان معلوم ٿيو ته قومه ۽ جلسه ۾ پڻ اطمينان ڪرڻ واجب آهي. ۽ ان جي ڇڏڻ سان پڻ سجدو سهو لازم ايندو. ان ڪري انهن ڇئن يا ڪنهن هڪ جي پل ۾ ڇڏڻ سان سجدو سهو لازم ايندو. ۽ ڇاڪي واڪي گناهه جو موجب ٿيندو. جنهن جو پورائو نماز موٽائڻ سان ٿيندو. بحرالرائق ۾ آهي ته واجب جڏهن ڇاڪي واڪي ڇڏيو وڃي ته ان جو پورائو نماز موٽائڻ کان سواءِ نه ٿيندو. جيڪڏهن نه موٽائي وئي ته نماز مڪروهه تحريمي ٿيندي.

پنجون واجب قعدي پهرئين جا مسئلا:

هر اهو قعدو جيڪو آخري نه هجي. ان جي ڇڏڻ سان سهو جو سجدو لازم ٿيندو. فرض ۾ هجي يانفل ۾. البت آخري قعدو فرض آهي. ان جي ڇڏڻ سان نماز فاسد ٿيندي فرض نماز هجي يا نفل.

ڇهون واجب تشهد جا مسئلا:

ان جو هڪ ڪلمو به ڇڏيو وڃي تڏهن به سجدو سهو جو لازم ايندو. بحرالرائق ۾ آهي ته ان جي ڇڏڻ سان ٽورڙو ئي هجي، سهو جو سجدو لازم ايندو.

- جيڪڏهن سلام کان پوءِ ياد آيو ته تشهد ڪجهه پڙهيل آهي ته

---

[1] نبي صلي الله عليه وسلم جن جو فرمان آهي ته ماڻهن مان برو چور اهو آهي جيڪو پنهنجي نماز ۾ چوري ڪري. پڇيو ويو يارسول الله صلي الله عليه وسلم نماز ۾ چوري ڪيئن ٿيندي؟ پاڻ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو جيڪو نماز ۾ رڪوع ۽ سجدو پورو نه ڪري يعني چوري ڪئي ان جنهن چوري ڪئي جڏهن ته سوال چوري جي باري ۾ آهي چور جي باري ۾ ناهي.

www.maktabah.org

امام ابو يوسف وٽ نماز فاسد ٿيندي. ان ۾ امام محمد جو اختلاف آهي، ان وٽ نماز صحيح ٿيندي پر تشهد پڙهي وري ٻيهر سلام ورائيو پوندو. ان تي ئي فتويٰ آهي. (فتح القدير)

ستون واجب سلام جا مسئلا:

جيڪڏهن قعدي ۾ ويٺو ۽ سلام وسري ويس ايستائين جو نماز مان جڏهن نڪرڻ جو ارادو ڪيائين ان وقت ياد پيس ته سجدو سهو جو لازم ايندس. هن بنياد تي ته واجب ۾ تاخير ڪئي اٿس. ياهن بنياد تي ته خروج جيڪو ڪن وٽ فرض آهي، ان ۾ دير ڪئي اٿس. بحرالرائق واري چيو آهي ته هن جڳهه تي سجدي جو لازم واجب جي تاخير جي بنياد تي ان طرح تجنيس ۾ آهي ٿيندو. واجب چڏڻ جي بنياد تي نه. ۽ پڻ چيو اٿس ته واجب جي تاخير مطلقا سهو جي موجب ٿيندي آهي. ان ڪري جيڪڏهن ڪنهن فاتحه کان پوءِ مثال طور تشهد پڙهيو. يا فاتحه ۽ پيرا پڙهي. جاڻڻ گهرجي ته انهيءَ جاءِ تي صدر الشريعه جو هڪ ضابطو آهي. ته سجدو سهو جو واجب چڏڻ کان سواءِ لازم نه ايندو. ها جيڪڏهن اهو چئجي ته تاخير نه ڪرڻ واجب آهي يا سورت ملائڻ واجب آهي، جيڪو چڏيو ويو آهي. ته پوءِ ٻي ڳالهه آهي. والله اعلم.

جيڪڏهن پهريون سلام کاڌي پاسي ڀل ۾ ورائجي وڃي ته سهو لازم ٿيندو ڇاڪاڻ ته سنت چڏي اٿس.

- جيڪڏهن هڪ سلام چئي ٻيو وسري ويو. ته هڪ روايت مطابق جيستائين مسجد ۾ آهي ته ٻيو سلام چئي چڏي. ۽ هڪ روايت مطابق قبلي کان منهن ڦيرڻ کان پوءِ نه چوندو.

اٺون واجب قنوت جا مسئلا:

جيڪڏهن اهو چڏي رڪوع ڪري ورتائين ته هڪ روايت مطابق مونٽائيندو ۽ سهو جو سجدو ڪندو. صحيح اهو آهي ته مونٽائيو ڪونه سجدو سهو جو ڪري چڏيو. المجتبىٰ وغيره.

www.maktabah.org

- جيڪڏهن ٽين رڪعت ۾ قنوت پڙهيائين پر فاتحہ يا سوره وسري ويس. رڪوع کان پوءِ جيئن ياد اچي تہ موٽي قرات ڪري قنوت پڙهي ٻيهر رڪوع ڪري سجدي ۾ ويندو. (فتح القدير)
- قنوت جي تڪبير پڻ واجب آهي، ان ڪري ان جي ڇڏڻ سان سهو جو سجدو لازم ايندو. ذڪره زيلعي. ۽ اهو ب چيو ويو آهي تہ واجب ناهي. بحرالرائق ۾ آهي تہ واجب قرار نہ ڏيڻ وڌيڪ مناسب آهي. ڇاڪاڻ تہ "مواظبت" تي ڪو ب دليل ڪونهي.

نائون واجب عيد جي تڪبيرن جا مسئلا:

جيڪڏهن رهجي ويون يا غلط جڳهہ تي چئجي ويون يا گهٽ وڌ ٿي ويون تہ سهو لازم ايندو.

- جيڪڏهن امام ٻي رڪعت ۾ تڪبير کان اڳئي رڪوع ڪيو تہ موٽندو. ۽ جيڪڏهن مقتدي رڪوع ۾ هليا ويا تہ ان ۾ ادا ڪندو. (ڪشف الاسرار)
- جيڪڏهن عيد ۾ ٻئي رڪوع ۾ تڪبير وسري وئي. تہ سجدو سهو جو لازم ايندو. المجتبیٰ. جيڪڏهن تشريق جون تڪبيرون وسري ويون تہ سجدو سهو جو لازم ناهي. (البدائع)

ڏهون واجب جهري نمازن ۾ ڏاڍيان پڙهڻ جا مسئلا:

جيڪڏهن امام ايترو مقدار تلاوت جو هوريان ڪيو جيتري سان نماز جائز ٿي ويندي آهي، يعني جنهن مقدار کي اهو حڪم لڳي تہ هيءُ گهٽو آهي. تہ سجدو سهو جو لازم ٿيندو. ۽ اها مطلقاهک آيت آهي امام اعظم وٽ. ۽ ابو يوسف ۽ محمد وٽ ٽي ننديون ۽ هڪ وڏي آيت آهي. سهو جو سجدو ايتري مقدار تي ٿيندو جيتري ۾ نماز جائز ٿئي. ان م . ي متفق آهن. هدايه جي موافق اهو ئي صحيح قول آهي. قاضي خان جو چوڻ آهي تہ ظاهر روايت ۾ ٽورڙو هجي يا گهڻو ان تي سجدو سهو لازم اچي ويندو. ظهيريه ۽ ذخيره ۾ ان طرح آهي، خلاصہ ۾ وڌيڪ هي آهي ۽ شمس الائمہ حلوائيءَ جو پڻ ان تي اعتماد آهي. صاحب بحرالرائق وٽ ب اهو ئي راجح آهي. بظاهر

www.maktabah.org

ٿورڙي مقدار مان هڪ ڪلمو مراد ٿيندو. ان ڪري ننڍي آيت کي گهٽو چيو ويو آهي. ۽ اهو به ڪلما آهي، جيئن معلوم ٿيو.

- جيڪڏهن پل ۾ دعا يا تشهد ڏاڍيان پڙهي ويو ته سهو ناهي. پر بحرالرائق ۾ ڪن کان تشهد ۾ آهي ته ان ۾ سجدو سهو جو لازم اچڻ گهرجي، چاڪاڻ جو ان بابت هميشہ هوريان پڙهڻ ثابت آهي.

يارهون واجب سري نمازن ۾ هوريان پڙهڻ جا مسئلا:

ساڳيو اختلاف هن ۾ پڻ آهي. صاحب هدايه وٽ صحيح اهو آهي ته جيتري مقدار تلاوت ۾ نماز جائز ٿئي ايتري ۾ جيڪڏهن ڏاڍيان پڙهيائين ته سجدو سهو لازم ايندو ۽ مختار اڳين علمائن جو هيءُ آهي ته ٿورو مقدار هجي يا گهٽو هر صورت ۾ سهو لازم ايندو.

بارهون واجب ترتيب جي رعايت جا مسئلا:

- پوءِ جيڪڏهن سجدو وسري ويو ته جنهن وقت ياد اچي ان وقت ادا ڪجي ۽ ان تي سجدو سهو به لازم ايندو. ۽ ڪنهن شيءِ جو موٽائڻ لازم ناهي. ها ان صورت ۾ موٽائڻو پوندو جڏهن هڪ رڪن مان ٻئي رڪن ۾ هليو وڃي.
- جيڪڏهن نماز ۾ تلاوت جي سجدي ۾ ٽن آيتن جي تاخير ٿي وئي. ته ان بابت ٻه روايتون آهن. مجتبيٰ ۾ ان جو ذڪر آهي ۽ تحسين ۾ عدم وجوب جو چيو اٿس. پر دير ڪرڻ وارو گنهگار ٿيندو. چاڪاڻ جو ان جي قضا ڪانهي صرف ساڳين ٻن رڪعتن ۾ موٽائي سگهجي ٿو. جيڪڏهن ٻي رڪعت ۾ موٽائيندو ته ٻيو سجدو لازم ٿيندو جيئن باب سجده تلاوت ۾ ان جو ذڪر آهي، هي بارهون واجب اڪثر ڪتابن ۾ مذڪور آهي ته ان جي چڏڻ سان مشهور اهو آهي ته سجدو سهو لازم ايندو. صاحب بحرالرائق ڪجهہ ٻيا هنڌ به نقل ڪيا آهن. جن جي چڏڻ سان سجدو سهو جو لازم ايندو. ڪجهہ انهن مان جيڪي ضروري آهن. سي نقل ڪجن ٿا.
- جيڪڏهن به رڪوع ڪيائين يا ٻي سجدا ڪيائين يا قيام جي

www.maktabah.org

جڳهه تي قاعده ۽ قاعده جي جڳهه تي قيام تسبيح جيترو وقت ڪيائين تہ سجدو سهو لازم ايندو.

- جيڪڏهن هڪ ننڍي آيت جيترو رڪوع، سجدي، قومه، يا جلسه ۾ پڙهيائين تہ سجدو سهو جو لازم ايندو. جيڪڏهن تشهد کان اڳي پڙهيائين تہ بہ سجدو سهو لازم ايندو پر ان کان پوءِ پڙهيائين تہ نہ. (ذكره في المحيط) جيڪڏهن قيام ۾ فاتحہ کان پوءِ تشهد يا ڪابہ دعا پڙهيائين تہ سجدو سهو لازم ٿيندو پر فاتحہ کان اڳ پڙهيائين تہ نہ ٿيندو.[1]
- جيڪڏهن قاعده اولیٰ ۾ تشهد جو ورجاءُ ڪيائين تہ سهو لازم ٿيندو. اهو ئي صحيح آهي ۽ شرح طحاوي ۾ آهي تہ لازم نہ ٿيندو[2] ۽ درود اللهم صلي علىٰ محمد جيترو پڙهيائين تہ سجدو سهو لازم ٿيندو اهوئي صحيح آهي.
- جيڪڏهن نماز ۾ شڪ پيو سوچڻ لاءِ ٿورو بيٺو. تسبيح جي مقدار جيترو بيٺو تہ سجدو سهو لازم ايندو. بدائع ۾ ان طرح آهي. زخيره ۾ آهي تہ سهو تڏهن لازم ٿيندو جڏهن سوچڻ لاءِ بيٺي تسبيح ۽ قرائت روڪي ورتائين.
- جيڪڏهن نماز دوران وضو پچي پيو ان کان پوءِ وضو ڪرڻ دوران هڪ گهڙي بيهي سوچيائين تہ گهٽيون رڪعتون پڙهي چڪو آهي تہ سهو لازم ايندو.
- تشهد جيترو ويهڻ کان پوءِ سوچيائين تہ بہ رڪعتون پڙهيون اٿم يا ٿي، سوچيندي تسبيح جي مقدار جيترو ويهي ويو تہ سهو لازم ايندو.
- فاتحہ کان اڳ بسم الله نہ پڙهيائين تہ سجدو سهو لازم ٿيندو (زيلعي).

---

[1] جيڪڏهن رڪوع، سجدي ۽ تشهد ۾ پل ۾ تلاوت ڪيائين تہ سجدو سهو ڪندو پر جيڪڏهن قيام، رڪوع ۽ سجدي جي حالت ۾ تشهد پڙهيائين تہ مٿس سجدو سهولازم نہ ايندو. (فتاوىٰ سراجي)

[2] جيڪڏهن آخري قعده ۾ تشهد ورجايائين تہ سجدو سهو نہ ٿيندو. ان طرح تبيين ۾ آهي. (فتاوي عالمگيري)

www.maktabah.org